

Skellet mellem folkekirke og frikirke

belyst ud fra grundtvigske frimenigheder i 1880'erne

Af Carl Trock

Den 4. januar 1884 understregede kultusministeriet i et cirkulære til bisperne skellet mellem frikirke og folkekirke yderligere, fordi der blandt sognepræster og valgmenighedspræster var urigtige forestillinger om, hvordan de skulle forholde sig overfor præster, der ved at »træde i Spidsen for Frimenigheder have stillet sig udenfor den folkekirkelige Ordning ... og ikke længere kunne anses for at være Medlemmer af den danske Folkekirke«. Derfor kunne dens styrelse ikke tilstede, at disse »udfører kirkelige Handlinger ifølge Bemyndigelse af Præster i Folkekirken eller paa disses Ansvar«.

Bisperne blev endvidere anmodet om at indskærpe præsterne i deres stift, »at de ikke under nogetsomhelst Paaskud maa lade saadanne Frimenighedspræster foretage nogen kirkelig Handling paa deres Vegne«, skete det, ville der »blive gjort Ansvar gjældende imod dem«. Det var i alt fald tvivlsomt, tilføjede ministeriet, om domstolene ville anerkende vielser, foretaget af frimenighedspræster efter bemyndigelse af en folkekirkepræst, så der kunne opstå uvished om retsstillingen for børn, der var født i ægteskaber indgået på den måde.

Forud lå forsøg fra Scavenius¹ på at styre sine embedsmænd, dem i kirken som – viste det sig siden – dem i skolen², problemerne kom blot først i kirken. Efter kun et halvt år som minister havde han, trods iver for at hævde sin autoritet, overladt det til biskop Martensen³ at mægle mellem Thy-ske præster og Indre Missions bestyrelse, som Scavenius ønskede sat eftertrykkeligt på plads⁴. Uden at konferere med Martensen⁵ havde han et halvt år senere tildelt de præster, der i august 1881 havde underskrevet Askovadresserne om kirkelige frihedskrav en »næse«, fordi de havde henvendt sig til rigsdagen og ikke som embedsmænd var gået ad tjenestevejen. Den næse ville præsterne ikke vide af, for enhver borger har ret til at henvende sig til rigsdagen. Scavenius lod anlægge sag mod seks af dem, og en endelig afgørelse trak ud. Ved provsteretsdom 1. marts 1883 var de idømt bøder, sådan gik det også ved landemodet i Ribe 21. februar 1884, endelig blev det året efter til frifindelse ved højesteret⁶.

Den første af de den 4. januar 1884 undsagte frimenighedspræster var Rasmus Lund⁷, der 20. januar 1883 var frataget stadfæstelsen som valgmenighedspræst på Mors. Afgørelsen fulgte biskop Lind⁸ op med

en henvendelse til menighedens medlemmer. De blev advaret mod fortsat at slutte sig til Lund, der havde brudt sit ordinationsløfte ved selv-rådig optræden, trods eftergivenhed og skånsomhed fra myndigheder-nes side. De burde søge sig en anden præst for ikke at blive »et Parti uden for Folkekirken ... Partiet kan blive en Sekt, ensidig og hovmo-dig, vildfarende og fanatisk«. – I folkekirken kunne de – tålmodigt – virke for de ønskede forandringer. – Bispnen havde også vejledt præster-ne på Mors og i Thy om, hvorledes de burde forholde sig: »Ingen Præst af Folkekirken kan prædike eller udføre nogen kirkelig Handling i Valgmenighedskirken ... han kan heller ikke lade Lund prædike eller udføre nogen kirkelig Handling i sit Sted, og han kan ikke communice-re hos Lund«. Dåb i Ansgarkirken skulle indføres som »hjemmedåb« i kirkebøgerne. Lunds attester, om religionskundskab hos elever i pri-vatskoler (og der var mange friskoler) og om konfirmation eller vielse var uden borgerlig gyldighed⁹.

Ministeriet havde i et cirkulære af 17. februar stillet sig bag bispnen: De, der fortsat slutter sig til Lund, »bliver at betragte som en særegen Menighed ... udenfor Folkekirken«, hed det, og hvad Lund foretog sig som præst var vel ikke uden »christelig Betydning«, men kunne ikke betragtes som foregået indenfor folkekirken. Følgelig var dåb ved Lund at indføre som navngivelse (her var en skærpelse) og hans vielser var uden borgerlig gyldighed, så menighedens medlemmer måtte indgå æg-teskab for den borgerlige øvrighed¹⁰. – 1. marts skrev menighedsrådet for frimenigheden om kirkegården, som den agtede at bruge som hidtil. Lind havde ved sagens indsendelse til ministeriet bemærket, at det hav-de den ikke ret til, men det ville virke unødigt krænkende, om i hvert fald ikke de, der havde gravsteder der, fortsat kunne benytte dem. 11. april var ministeriet gået med dertil, forudsat givne forskrifter blev fulgt¹¹.

Under dette var de ivrigste fortalere for, at menigheden skulle gå ud af folkekirken, faldet fra og ønskede nu at forblive i folkekirken¹². Me-nighedens overvejende flertal havde 10. februar svaret Lind, at den enstemmigt havde »besluttet fremdeles at samle sig om Ordets Forkyn-delse og Herrens Naademidler ved Lunds Betjening, uden derfor at skille sig ud af Folkekirken. Og vi erkender ikke nogen Lov, som giver de kirkelige Myndigheder Ret til at udsætte dem, som ikke selv melde sig ud ...«¹³. Også det store flertal af den grundtvigske kreds landet over havde erklæret sig i fællesskab »ved Bad og Bord« med den me-nighed¹⁴. Men for myndighederne gjaldt det, at få menigheden til at ind-rømme, at den var udenfor folkekirken¹⁵. Med i det grundtvigske fæl-lesskab kom også frimenigheden i Klim med Søren Anker Møller som

præst; den dannedes uden store ord, da kirken indviedes 10. november 1883¹⁶. Vi »agter at hævde vor Stilling i Folkekirken«, men søger ikke kgl. anerkendelse »for Fredens Skyld, for at undgaa alle Rivninger med Myndighederne« erklærede Søren Anker Møller¹⁷. I 1883 blev der kun en frimenighed mere, i Høve. Her havde der længe været lyst til at komme ud af folkekirken, hos valgmenighedspræst Karl Rønne og et flertal af menigheden, men over $\frac{1}{3}$ ville blive i folkekirken og skilte sig ud¹⁸.

Myndighederne havde straks trukket skellet mellem frimenighederne og folkekirken op. For lægfolk var det næppe tydeligt og grundtvigske præster overså det gerne. I det daglige havde Mors-menigheden næppe mærket megen forskel ved gudstjenesten, dåb og konfirmation, bortset fra at de så stærkt ønskede ændringer blev indført, og ordningen med kirkegården gik trods alt an. Det var ved vielserne, at den nye situation blev mest mærkbar, når ægteskaberne forud var indgået for den borgerlige øvrighed, kunne Lund forestå en kirkelig handling. Kan det tænkes, at der i næsten hele 1883 kun var de to vielser, som siden omtales? At der kom flere, og i alle tre menigheder, det skulle cirkulæret af 4. januar 1884 stoppe. Men allerede 23. april 1883 havde Lind bedt provst Cederfeld de Simonsen¹⁹ om at meddele ham, hvis han hørte om sognepræster på Mors, der havde ladet Lund foretage vielser på deres vegne. Lind må så have tolereret, at sognepræsterne på Mors i deres kirker i en overgangssituation viede medlemmer af frimenigheden²⁰.

Men i den ny situation kom der alligevel på Mors noget imellem frimenigheden og de grundtvigske sognepræster. De forblev dens – ikke ukritiske – venner. Det vedstod præsterne og søgte hos Lind at opnå en mildning²¹. – Noget opnåede de, til fortrydelse for de to implicerede provster²². – Lind nægtede ikke, at de kunne prædike i Ansgarkirken, når det var »for at virke hen til at den skete Adskillelse ophæves«, men da præsterne uden Linds tilladelse så at sige offentliggjorde hans skriftlige monitum tiltænkt dem alene, meddelte han dem, at han forventede, at det blev godtgjort, at dette var tilsigtet, når de prædikede. Når han i januar havde skrevet, at præster »kan ikke« have samkvem med frimenigheden, så havde han ikke ment »maa ikke«, men havde angivet hvad han fandt passende. Fulgte de ikke det, ville Lind »meget beklage« det, dog ville det kun »i enkelte Tilfælde blive Gjenstand for Paatale«²³. Nogle af Mors' grundtvigske præster klarede at bevare et rimeligt vennsforhold til frimenigheden, i hvert fald Vilh. Hansen og Lillelund²⁴, mens andre, som også frimenigheden, ikke uden misstemning kunne holde en distance²⁵.

Hermed er i grove træk tegnet baggrunden for cirkulæret af 4. januar 1884. Bilagene i sagen²⁶ viser, at Scavenius selv havde skrevet – vist et

første? – udkast og siden havde læst korrektur. Anledningerne til cirkulæret var dels et indlæg i Morgenbladet 6. marts 1883 af Niels Lindberg om, hvordan forbudet mod vielser ved Lund kunne omgås, og dels to henvendelser fra biskop Lind til ministeriet fra 24. november og 17. december 1883, hvori han bad det gribe ind. Hvad Lindberg havde lagt op til, det var måske på vej til at danne skole på Mors og i Hanherred, og Lind fandt at det måtte stoppes. Han vidste så ikke, at Lindberg arbejdede på at sætte i værk, at Lund fortsat skulle kunne foretage vielser, om ikke på andres, så dog på Lindbergs vegne²⁷.

24/11 orienterede Lind om frimenigheden i Klim. Der var »i længere Tid« talt om valgmenighed med Søren Anker Møller som præst, men det var en frimenighed, der 10/11 tog sit »private Kapel« i brug. Det var sket for, som Møller siger, »at undgaa alle Kollisioner«, og det trods alle forestillinger overfor ham og kredsen. Menigheden omfattede 27 familier og en del ugifte, »som Møller ikke kunne opgive Tallet paa«.

Lind havde 24/11 tilsendt de vedkommende sognepræster ministeriets bestemmelser fra 17/2 1883, men på et punkt måtte han bede om ministeriets afgørelse. M. havde 16/11 svaret provst S. Schjøtt (Brovst, provst 1878-86) på forespørgsel, at han »ved Brudevielser og ... Jordpaakastelse [agter] at bede vedkommende Sognepræst om Tilladelse til at udføre disse Handlinger i hans Navn«, det vidste Lind var uberettiget, men han udbad sig dog en udtalelse fra ministeriet derom. – Schjøtts påtegning viser, at han på gentagne opfordringer fra Lind (jfr. note 17) havde forhandlet med M. og kredsen. Han havde klargjort det mislige i den stilling, de kom i, og de vanskeligheder og bryderier, som de udsatte sig for, samt farerne ved en sådan udsondring, mens de som valgmenighed bevarede alle fordele ved at være i folkekirken. Alt havde været forgæves, de fastholdt deres »Påstand, at de anså sig for værende i Folkekirken«, mens Schjøtt havde forsøgt at gøre det modsatte forståeligt. De havde, ikke »uadvarede«, dannet frimenighed.

Schjøtt gjorde en tilføjelse – hvis den siden var taget i betragtning, kunne det følgende forløb måske være noget ændret? – Han skrev: »Hvor meget jeg end beklager den Udvikling, som Forholdene i Klim havde taget«, så får det ikke »nogen stor Betydning, og det især hvis der tages så lidt Hensyn til den og lægges så få Hindringer i Vejen for den som muligt. Stillingen er tilvejebragt ved enkelte Fanatikers Bestræbelser«, får de ikke nogetsomhelst martyrium, vil det afkræfte bevægelsen, »Pastor Møller er, trods sin Blindhed i det Stykke, en ærlig og troende Mand, som i al Fald i Begyndelsen ikke vil afvige meget fra Folkekirkens Skikke«.

Provsten sluttede: Ministeriets afgørelse 17/10 1883 om absolution ved skriftemålet²⁸ har her øvet skadelig indflydelse. Men når den og andre sager, som »Overhøringens Adskillelse fra Konfirmation og Konfirmationens Forbindelse med Altergang²⁹ ændres ved Kirkerådets Sammentræden ad Åre, må man håbe, at det bliver Pastor Møller og hans Kreds klarere, hvor urimelig og lidet tilfredsstillende den af dem nu indtagne Stilling er« (JJ 1883 1573). – Schjøtt var grundtvigianer og havde i Askov underskrevet den store adresse.

17. december skrev Lind atter til ministeriet om en vielse, foretaget af Rasmus Lund i Bjergby kirke på Mors med samtykke fra sognepræst J. K. Jansen³⁰. Det var kommet frem ved en fortalelse, da han søgte andet

embede, og vanen tro havde provst Cederfeld nøje efterforsket sagen og orienterede Lind 8. december. Hans indberetning gav, hvad man kan kalde et konkret eksempel på, hvad Lind havde nævnt i almindelighed 24. november, ja egentlig to eksempler, for Lindberg havde lånt Lund sin kirke i Kerteminde til en vielse. Jansen havde undskyldende anført, »at samtlige Præster i Han Herred« skulle være enige om »at legalisere de af Frimenighedspræsten der forrettede Ægtevielser ved at overlade ham deres Kirke til Afbenyttelse«. Lind spurgte Schjøtt, om præsterne havde handlet så »kirkeopløsende«, og fik til svar at det var »et ugrundet Rygte«.

Lind gentog sin appel til ministeriet, og hos Scavenius formåede han en del³¹.

Jansen havde overfor Cederfeld vedgået, hvad der var sket. Han regnede de viede for »sine Sognefolk«, da de erklærede sig som medlemmer af folkekirken. Han havde et venligt forhold til dem og et venskabsforhold til Lund. Brudeparret havde indtrængende bedt om, at denne måtte vie dem, og Jansen havde bifaldet, at det skete i hans kirke og på hans vegne. Han ville også bifalde ønsker fra andre brudepar om, at deres foretrukne præst kom til at vie dem. Lund var at regne som tjenstledig præst i folkekirken, han var ikke dømt fra kjole og krave. Jansen vidste også, at Lund forud havde foretaget en vielse i valgmenighedskirken i Kerteminde på Niels Lindbergs vegne. Da Lindberg ikke var blevet irrettesat, så mente Jansen, at sådan praksis var godkendt af myndighederne, ellers havde han ikke tilladt vielsen i sin kirke.

Der var stor uklarhed hos Jansen, fandt Cederfeld, brudeparret havde ved deres ønske tilkendegivet »netop paa den kraftigste Maade«, at de var udrådt af folkekirken, selv om de var gået i kirke hos Jansen. Han kunne næppe drages til ansvar, man måtte gå ud fra at han havde handlet i god tro. Vielsen i Kerteminde og forlydendet om præsterne i Hanherred var ikke gyldige undskyldninger. Jansen måtte vide, at ministeriet 17/2 1883 udtrykkeligt havde anført, at præsterne ikke kunne lade Lund bruge deres kirker.

Cederfeld indstillede, at det blev tilkendegivet Jansen, at »han havde handlet urigtigt og mod Loven«, indstændigt bad han så om, at Jansen iøvrigt fritoges for ulempe, på grund af »god Tro« og trange kår. – Herom ytrede Lind sig ikke³².

Hermed er nævnt anledningerne til cirkulæret af 4. januar 1884. Dette bragte ikke Lindberg til tavshed. 31. januar og 1. februar 1884 skrev han i Morgenbladet derom, om »dette ud og ind i Folkekirken«. På Mors var der handlet ganske som da man i sin tid satte Birkedal og hans menighed udenfor folkekirken, før valgmenighedsloven kom. Nu havde provst, biskop og minister sat dem, der tilsluttede sig frimenighedspræster, udenfor folkekirken. Cirkulæret satte de tre præster udenfor. Ministeren har dog en fornemmelse af, at ikke alle præster vil følge det, derfor henvender han sig til de frimenighedsfolk, der skal giftes. Frimenighedspræsternes vielser erklæres ugyldige, men det vil domstolene måske ikke gøre. Enhver valgmenighedspræst og sognepræst har dog uomtvistelig

ret til at »lade enhver ordineret, til Folkekirken hørende Præst, udføre kirkelige Handlinger« i sit navn og på sit ansvar. »Rundskrivelsen af 4de Januar har ikke været retledende for mig«, sluttede Lindberg.

Omgående, dvs. 14. februar 1884 skrev ministeriet til biskop Engels-toft, Fyn³³. Det citerer Lindbergs indlæg og beder bispem om at »advare Valgmenighedspræst Lindberg om at holde sig den omhandlede Cirkulærskrivelse efterrettelig, da han i modsat Fald vil, som antydtes i Skrivelsen, blive draget til Ansvar ved Domstolene for Overtrædelse af Ministeriets i Henhold til Lovgivningen nedlagte Forbud«. Engelstoft tilføjede, at han »ikke ville undlade at tilføje [sin] Advarsel mod Egenraadig Overtrædelse af Øvrighedens Forbud«³⁴.

For en tid i det mindste indstillede Lindberg sin polemik i Morgenbladet³⁵. Rød var Lindberg dog ikke; med viden om at han satte sin anerkendelse på spil arbejdede han stadig for, at få Lund til på Mors at foretage vielser på hans vegne. Lindberg mente, at han kunne vinde en retssag for højesteret³⁶.

10. februar 1885 skrev biskop Lind – privat – til Cederfeldt: »Dersom Pastor Lillelund fordrer, at jeg skal forbyde ham at vie Folk eller at communicere i Ansgarkirken, skal jeg – skjønt det kunde være overflødig – gjøre det. Men dersom han ikke adlyder maa jeg paakalde Straffen, og paakalder jeg den forgjæves, maa jeg tage min Afskjed«. Det førte til, at Lind og Lillelund fik talt ud³⁷.

Tidligere den måned havde Lind fra provsten erfaret, at en ordning var påtrængende nødvendig ved de for frimenighedsfolk foreskrevne borgerlige vielser. Ordningen fungerede ikke, da by- og herredsfogeden i Nykøbing siger, at han ikke har grundlag for at foretage de vielser, når frimenighedens medlemmer påstår, at de er i folkekirken. Ministeriet afgjorde 12. juni 1885, at det er tilstrækkeligt grundlag for vielser, at brudepar erklærer, at de tilhører Lunds menighed³⁸. – Det var utvivlsomt sådan Rasmus Lunds datter gjorde, da hun 24. september 1886 blev viet til frimenighedspræst Søren Anker Møller³⁹. 30. september omtalte »Dagbladet« vielsen og udledte, at dermed havde frimenigheden indrømmet, hvad den ikke før havde villet vedgå, at den står udenfor folkekirken. – Den indrømmelse blev lægfolket fritaget for, da ministeriet 12. juni 1885 valgte en praktisk løsning, ikke konfrontation.

I Høve

havde Karl Rønne siden bruddet på Mors higet efter de frie kår udenfor folkekirken, men valgmenigheden kunne ikke afgøre sig. 11. oktober

1883 skar Rønne igennem og bad ministeriet tage hans anerkendelse som valgmenighedspræst tilbage. Som frimenighedspræst nødte han i december sognepræst Johan Carlsen⁴⁰ til at udbede sig nærmere vejledning, da Rønne henvendte sig til ham efter en begravelse. Carlsen skrev: R. havde gjort gældende, at når frimenigheden lå i Høve sogn, »maatte alle kirkelige Forretninger ved ham i hans Kirke kunne betragtes som udførte paa mine Vegne, forudsat at jeg dertil overdrog ham Bemyndigelse«. Alene R.s stilling til folkekirken fik Carlsen til at protestere mod det, ved sognekirkerne og deres kirkegårde havde han alene bemyndigelse og ansvar og kun dér. I det hele måtte Carlsen søge råd om de problemer, der kom ved den frimenighed. Provst Winther⁴¹ opridsede ved indsendelsen, hvilke følger den nye status fik for Rønnes kirkelige handlinger, og han bad om, at der udvistes skånsomhed ved begravelser på menighedens kirkegård.

11. februar 1884 påtegnede stiftsprovst C. Rothe⁴² som fungerende biskop, at den forespørgsel var besvaret ved cirkulæret af 4. januar. Egentlig var den tilladelse til brug af kirkegården, som valgmenigheden havde haft, bortfaldet, men skete der fortsat begravelser der, måtte der før hver enkelt begravelse søges tilladelse hos ministeriet eller den autoritet, som det gav bemyndigelse, kun sådan kunne forskrifterne følges. Der er ikke journaliseret en ministeriel afgørelse, det kan vel have været henvisning til cirkulærerne af 17. februar og 11. april 1883 samt 4. januar 1884⁴³.

Ministeriet kom i 1884 til at tage stilling til endnu en sag fra den frimenighed. Kredsen dér var spaltet, over $\frac{1}{3}$ havde ikke villet følge Rønne ud af folkekirken. Det er kendt, at 19 familier løste sognebånd til Jens Schjørring⁴⁴. Nyt er, at denne 14. januar 1884 på deres vegne søgte tilladelse til at betjene dem i frimenighedskirken. De kom fra forskellige sogne og havde tidligere løst sognebånd til Peter Rønne, Søndrup⁴⁵. Da Schjørring 1878 blev præst på egnen, havde de løst sognebånd til ham og søgte til hans annekskirke, »der laa mere bekvem for dem«, siden havde de været med i valgmenighedskirken. S. kunne godt betjene dem i de ni sognekirker, som de hørte til, men det var besværligt, og »da de meget ønske at blive sammen« og høre til i den tidligere valgmenighedskirke, hvor flere havde fået deres børn døbt, og på kirkegården var deres døde begravede, så henvendte S. sig. Tillod autoriteterne det, var han villig til at betjene dem der, og han kunne det uden at tilsidesætte sine sognebørn.

De 19 familiers stilling var enestående, »de havde været med til at bygge Kirke og Præstegaard og vedblive efter deres Andel at forrente og afskrive de Summer«, der skyldtes deri. Men de er »udelukkede fra

deres egen Kirke«, medmindre den ansøgte tilladelse gives, »som en lempelig Udvei til foreløbig at skaffe disse Familier en kirkelig Betjening, som de kunne være glade ved, indtil en endelig Ordning ... skaffes til Veie«, gjorde Schjørring op.

I sin anbefaling gav provst Winther 22. januar mere baggrundsorientering: Karl Rønne havde villet opgive at være præst for at slå ind på en højskole- eller friskolegerning, men havde skiftet mening og »etableret en Frimenighed af den Del af Valgmenigheden, der vilde følge ham ... og have saaledes vedbleven at betragte sig som Indehaver af Præsteboligen og Kirken«, trods modstand fra dem, der blev i folkekirken. De søger om kirkelig betjening i »deres egen Kirke; thi det er dem, der nærmest maa betragtes som Eiere af den, eftersom det er den velhavende Del af Menigheden, Gaardmandsklassen, der have forladt Rønne, medens det især kuns er Smaakaarsfolk, der ere forblevne hos ham«. Ved imødekommenhed kom der »besynderlige Forhold« med to præster og to menigheder ved samme kirke, formentlig kun »aldeles midlertidigt, idet Rønne over kortere eller længere Tid vil blive nødsaget til at fortrække, da det vil være umuligt for den hos ham tilbageblevne Del ... at underholde ham«. Bag andragendet ligger vistnok det håb, at valgmenigheden genetableres, når Rønne er draget bort, og hans venner kommer tilbage dertil. Det drejede sig kun om kirkelige handlinger, ikke om gudstjenester. Provsten mente, at der enten atter blev valgmenighed eller at frimenigheden forsvandt helt. Dertil er begyndelsen gjort, »eftersom den for Tiden er i fuldstændig Opløsning«.

Uanset hvad Winther havde anført, mente stiftsprovst Rothe, igen 11. februar, ikke, at han her kunne anbefale. Kirken måtte betragtes som tilhørende et samfund udenfor folkekirken. Men ministeriet fik oplyst, at der var en aftale mellem frimenigheden og sognebandsløserne om ejendomsret og brugsret til kirken på Høve Mark og bestemte 19. april, at det ikke fandt »Anledning til at modsætte sig det Ansøgte«⁴⁶. – »Besynderlige forhold« godtoges her og skellet mellem folkekirke og frikirke udviskedes noget ved Høve.

Som ny biskop over Sjællands stift kom B. J. Fog⁴⁷ i 1885 til at tage stilling til frimenighederne. Provst Winther fik – med tiden! – ret, Rønne var på vej bort fra Høve, flyttede 1891 til Sorø for at blive lærer på højskolen der, og dens forstander K. Bjerre og han prædikede på skift i Høve. Vi forbliver dog i 80'erne. En »Del Familjer« på Stevns, som var vant til at samles til folkelige og kristelige foredrag, syntes om Rønne og de bad ham sidst i 1884 om også at prædike en gang om måneden i Samlingshuset i Sydstevn. Det begyndte 1885, enkelte dåb blev foreta-

get i hjemmene, hvor der også holdtes altergang, indtil disse voksede, så de måtte flyttes til samlingshuset⁴⁸.

2. august 1885 døbte Karl Rønne en pige »i Menighedens Forsamling i Gevnø Samlingshus«⁴⁹. Det meddelte han dagen efter fra Høve til sognepræst Funder⁵⁰ og beklagede, at han havde været »afgjort hindret« i personlig at anmelde det og tale »om disse Folks kirkelige Stilling«. Forældrene havde tilsluttet sig Høve frimenighed, »hvortil der dannes et Anneks i Gevnø«, som R. havde lovet at betjene. Menigheden følte sig ikke »i Strid med den lutherske Kirkes Grundsætninger, hvorpaa den danske Statskirke hviler«. Derfor »kan vi ikke udtræde af denne«, skrev R. og tilføjede: Dens medlemmer skal meddele sognepræsterne de kirkelige handlinger, »som skulle tilføres Kirkebøgerne«, noget som R. gjorde af praktiske grunde. »Frimenigheden har ikke opgivet Haabet om i Fremtiden at blive anerkendt Led af den danske Statskirke«, hvorfor den førte egne kirkebøger.

Som Carlsen i Høve stod nu Funder uforberedt overfor en ny frimenighed. 5. august forespurgte han tjenstligt, hvordan han skulle forholde sig mht. indførsler i kirkebøgerne og overfor forældre, der lod deres børn døbe i frimenigheden, og ved dåb overfor faddere, der var gået til alters i frikirken. Provst Thaning⁵¹ nævnte, at der i Gjevnø Gymnastikhus var foretaget dåb og holdt altergang, han kendte også de vedkommende bestemmelser. Dem henviste biskop Fog til i sin erklæring 15. august, dermed var alt klart, undtagen stillingen til fadderne. Her har en sognepræst »intet at gjøre« anførte Fog, uden kærligt at formane mod splittelse i menigheden, hvor hans ord kan ventes at finde indgang. Det kunne ikke dadles, »at Slægt og Venner med deres Forbønner ville være Vidner til og overtage Forpligtelser ved en Daab i den treenige Guds Navn, selv om denne ikke foretages paa rette Sted og af den Rette Mand«. Det var beklageligt og dadelværdigt, at folk lod deres børn døbe i frikirken eller gik til alters der, de har fortjent, »at der anvendes kirkelig Disciplin imod dem«, det kan de unddrage sig ved at gå ud af folkekirken. Det betyder »et Brud, som vanskeligt vil kunne heles, medens den nuværende Orden vist nærmest maa betragtes som et Udslag af det politiske Røre, og tør haabes at lægge sig med denne«. Fog tilrådede »en vis Passivitet, saalænge det ikke viser sig, at indgribende Foranstaltninger ere uomgjængelige Nødvendige«.

Ministeriets afgørelse 22. august 1885 rummede gentagelser mht. kirkebøgerne. Der udtaltes enighed med Fog om, »at den blotte Tilstedeværelse som Fadder ved en af Frimenighedspræsten foretagen Daabs-handling ikke er tilstrækkelig til, at den Paagjældende kan betragtes som udtraadt af Folkekirken«. Derind imellem afveg ministeriet fra

Fogs passivitet og fastslog, 2½ år efter den første frimenighed var etableret, det principielt nye, at de, der sluttede sig til en frimenighed ved at lade deres børn døbe der og gik til alters der, måtte betragtes som »udtraadte af Sognemenigheden og staaende udenfor Folkekirken«⁵².

Ministeriets bestræbelser på at ordne de grundtvigske frimenigheders forhold til folkekirken kom altså sådan hen ad vejen, lejlighedsvist, når der måtte træffes afgørelser. Og orienteringen om disse til sognepræsterne udsendtes tilsvarende, hvor det skønnedes fornødent. En undtagelse var cirkulæret af 4. januar 1884. Det fik alle.

Det kirkelige Råd

havde som formand Sjællands biskop. Det betød noget, at Fog blev formand; han neddæmpede de stærkeste modstandere af frimenighederne. Rådet var som helhed konservativt⁵³, slet ikke for indrømmelser til de grundtvigske. En undtagelse kom der: Rådet bifaldt at Thy-boerne, og andre i folkekirken, efter ansøgning derom kunne gå til alters uden skriftemål og absolution, en beskeden gave fra de kirkelige autoriteter til oppositionen.

Biskop Lind havde, da bruddet på Mors kom, ønsket at Rasmus Lund mistede retten til at bruge folkekirkens ornat, det overså ministeriet under arbejdet med konsekvenserne af Lunds afsked⁵⁴.

1885 i sin anden samling kom rådet til principielt at drøfte forslaget efter biskop Johs. Clausens ønske (KRI 85, 213ff). Swane, Viborg mente, at selv om frimenighedspræsterne var udenfor folkekirken havde de »Ret til at bære Ornat«, indtil de forbrød retten. Balslev, Ribe tillagde ikke sagen »nogen stor Vigtighed«, men Lind svarede, at den var ikke »ubetydelig. De 2 Frimenighedspræster i Aalborg Stift vilde miste mange af deres Tilhængere, hvis de ikke bar Præstedragt«. Fog troede ikke, »at det fuldt ud kunne siges, at en Frimenighedspræst var udtraadt af Folkekirken«. Belært af professor Peder Madsen omsindede han sig, men »fandt det rettest for Øieblikket at lade Spørgsmaalet falde«. Derved blev det.

1884 havde KR indledt arbejdet med at tage stilling til en skrivelse fra ministeriet om, hvorvidt bisperne skulle have en udvidet ret til at træffe endelige afgørelser, nævnt var bl.a. konfliktpunkter fra Mors, om konfirmation og altergang ved samme gudstjeneste og om muligheden for altergang før konfirmation og det fyldte 14. år. Den indflydelse betaktede bisperne sig for. »Vi fandt kun faa Spørgsmaal egnede til vor Afgørelse«, gjorde Swane op. Lind havde talt for, at konfirmation og altergang kunne ske ved samme gudstjeneste, mens overhøringen skete fredagen før, hvis der »skulde gjøres nogen Forandring« (KRI 19, 25).

1884 fik KR også forelagt Thy-boernes andragende (KRI 12ff). Er det indlægning at mene, at Lind ved ihærdighed her ville vise, at der godt kunne opnås ændringer, når der søgtes derom, han var jo ilde berørt over bruddet på Mors. Nu pointerede han, at andragerne var forblevet i folkekirken. De fandt ikke i skriften begrundelse for skriftemål og absolution med håndspålæggelse, noget som de ikke var ene om. Hvor der var et stærkt

ønske om det, måtte fordringen kunne imødekommes, »saaledes at Præsterne forinden maatte indhente Ministeriets Tilladelse dertil«. Lind ønskede tillige, at en kirkegænger kunne komme til alters, hvis han under gudstjenesten følte trang til det. Bisperne var delte, Clausen fandt, at her kunne vindes »et stort Gode for Kirken«. Monrad var imod »Individualisme« her, enhver vil gøre sig til herre over kirkeskikkene. Swane var ængstelig for usundhed hos andragerne og Engelstoft var imod, at der sådan blev stillet betingelser. Når der var tale om undtagelser, kunne Peder Madsen og Balslev gå med til det. Fog sluttede 1. behandling: Absolutionen står ene i vor kirkeordning. »Vi har et Ritual, vi ikke følger«, men ønsker det punkt, som vi er standset ved, »fastholdt saa bestemt«, selv om folk, som ønsker at gå videre, træder ud af folkekirken.

Ved 2. behandling (95ff) kunne Lind glæde sig over udvalgets indstilling, der ville blive modtaget med tak af mange. Han gentog sit ønske om, at det blev tilladt præster at tage mennesker til alters, som under gudstjenesten følte trang til det – »for Præsternes Samvittigheds Skyld«. Atter kom der betæneligheder, især Monrad var imod, der kunne i samme menighed komme forskellig skik. Forståelse for at der kunne gøres undtagelser var dog fremherskende, »en Ret for den enkelte, ikke en Pligt for Præsterne«, sagde den juridiske professor H. Matzen. Lind fortalte, at på landemødet i Aalborg var alle 60 deltagende præster glade for »at der gaves dem en saadan Frihed«. Fog fandt, at syndstilsigelsen, hvor præsterne ikke kender kirkegængerne, er »ei Sandhed, men Formalisme ... naar vi have et alment Præstedømme, er det da ikke naturligt, at et Menneske siger, jeg vil ikke have nogen Midler mellem Gud og mig uden Christus«. Modsat Monrad mente Fog ikke, at folkekirken derved skilte sig ud fra andre kirkesamfund. Swane vidste, at der bestod »en mangelfuld Ordning« og ville sætte pris på, at bisperne ved deres første møde kunne »bringe denne Retning en Gave, dersom det findes, at vi kunne gjøre dette for vor Samvittighed«. Matzen forstod Monrad, var dog for, da »det nuværende Standpunkt ikke var holdbart, og derfor naar vi skulle Capitulere, maa vi gjøre det paa de antageligste Vilkaar«. Fog kunne ganske blive ved det bestående, men der var før givet efter, så vi har »intet fast Holdepunct i denne Sag«. Vil folk samles om bestemte præster, så er det ikke mere imod kirkens ordning end hele sognebåndsløsningen, med den var det afgørende sket. Ved afstemning (105f) vedtog rådet, at bisperne burde bemyndiges til at dispensere fra kravet om absolution før altergang. Monrad opretholdt dog sin modstand.

I cirkulære 16. august 1885 gav ministeriet biskoppen i Aalborg, og de andre bisper med ham, mulighed for at dispensere fra, at altergæster forud skulle modtage absolution med håndspålæggelse, hvor biskoppen fandt begæringen »alvorlig begrundet, og naar vedkommende Præst er villig til at stede den saaledes Dispenserede til Nadverbordet«. Men ingen var fritaget fra »Forpligtelsen til at høre en Formanings- og Beredelsestale, sluttende med almindelig Tilsigelse af Syndsforladelsen til angerfulde og troende Altergæster«⁵⁵. Hermed er vi til dels bragt »nordenfjords«.

Kappestriden i Klim – set fra én side.

Frimenigheden i Klim havde i sine tre første år sin bedste ven i stedets sognepræst Georg Brahm⁵⁶. Han havde hjulpet den frem og da kirken

blev taget i brug 10. november 1883 holdt han, uden ornat, indvielses-talen. Men Brahm havde lagt op til mere end han kunne leve med. Han havde før søgt bedre økonomiske kår andetsteds, men som frimenigheden trivedes blev det ham en nødvendighed at komme bort; han så ikke længere, at der var brug for en grundtvigsk sognepræst på stedet. Da han forflyttedes 1886 havde han søgt 60 gange⁵⁷.

Sidst i 1886 var efterfølgeren udnævnt, F. V. Bagger⁵⁸. Han så snart frimenigheden som en modstander og lagde kræfterne i for at trænge den tilbage og gøre klart, hvad der var folkekirke og hvad der var frikirke. Med H. N. C. Leth⁵⁹ som ny provst 1887, og V. C. Schousboe⁶⁰ som ny bisp 1888 fik Bagger et godt rygstød i sin iver for at sætte tingene i Klim, Torup og Vust sogne på plads.

Det begyndte med, at der sommeren 1887 i de så dominerende friskoler skulle sættes skel mellem børnene fra folkekirken og dem fra frimenigheden. Ministeriet blev spurgt og svarede 8. oktober 1887, at forældre, der tilhørte folkekirken »var uberettigede til at lade deres Børn undervise i Friskolerne«, når lærerne tilhørte frimenigheden⁶¹. Her fik Bagger som skolekommissionens formand et godt afsæt til at få skellet yderligere markeret. Det brugte han:

En følge af afgørelsen måtte være, at skolekommissionen ikke kunne holde eksamen i friskolerne for folkekirkens børn. Bagger ville dog ikke indkalde dem til eksamen i »de il-desete Almueskoler«, men havde tilbudt at eksaminere de børn i hjemmene, skrev han 14. april 1888 i sin indberetning. Det undgik nogle ved at få pastor Thomsen (jfr. note 16) i Øsløs til at attestere, at børnene var forsvarlig undervist i religion, mens friskolekredsen modsatte sig at børnene skiltes ad ved eksamen. Men ministeriets skrivelse måtte være et forbud mod »al Undervisning af Folkekirkens Børn i nævnte Friskoler«. Hævdedes det ikke, så var det »en offentlig Sanktion« af et utilstedeligt forhold, fortsatte B. Forbuddet havde vakt stærkt røre i frimenigheden, som har formået de fleste forældre til folkekirkens børn til at stå fast på, at der alene eksamineres i friskolerne. De henviser til, at der på Mors ikke gøres forskel, der holdes eksamen for alle børn i friskolerne, selv om lærerne tilhører frimenigheden. Var der deri et vidnesbyrd om, at B. havde mistolket afgørelsen, eller om at en efterlevelse var nødvendig, så udbad B. sig en tilkendegivelse af, hvorledes han burde forholde sig.

B. havde ønsket at medsende erklæringer fra de to friskolelærere om, at deres undervisning stemmer med folkekirkens bekendelsesskrifter. De havde afslået at afgive sådanne erklæringer. Lærer Niels Gertsen (frimenighedens formand) havde til skolekommissionen erklæret, at der ikke, da han kom med i frimenigheden »var sket nogensomhelst Forandring i hans Undervisning i noget Fag« og gennem sine 17 år som friskolelærer har han stadig underkastet sig kommissionens tilsyn, uden at den har klaget over ham. Han er i det hele en besindig mand, »nedbryder ikke Agtelsen for Folkekirken eller Almueskolen« og er så imødekommende, at B. meget ønskede hans skole blev undtaget fra forbuddet og »under Sognepræstens Ansvar staa aaben for Folkekirkens Børn«. Gertsen og andre i frimenigheden stod endnu på folkekirkens trosstandpunkt, og burde ikke bedømmes efter fripræsten, »som næppe kunne frikendes for at være kommen bort fra Luther og Melanch-

ton i væsentlige Stykker«. – Her antyder B., at endnu en strid er i vente⁶². – I Vust holdt Brahm aldrig eksamen, læreren er så tillukket overfor tilsynet, at B. ikke vidste, om det han lærte børnene stred mod luthersk lære.

B. skrev på egne vegne, da to skolekommissionsmedlemmer tilhørte frimenigheden, mens en tredje sendte børnene i friskolen. Sådan var forholdene, da B. kom, og han havde ikke gjort indsigelse i håbet om, at sognerådet ved næste valg ville udelukke frimenighedens medlemmer af skolekommissionen.

19/4 1888 påførte provst Leth: Håndhæves ministeriets skrivelse strengt, vil der ske »Masse-Indmeldelse i Frimenigheden«, for forbuddet deri har Møller brugt til ihærdig agitation. Skål forbuddet, som ønsket af B., ikke gælde Gertsens skole, kan der holdes eksamen som ved private skoler. Det er ellers nærmest at tilsige børnene fra begge skoler til eksamen i »Statsskolen«, det vil dog møde stærk modstand. Leth henstillede, at alle børn mødes samlet i »Frimenigheds-Skolen«, undtagen hvor der foreligger attest fra pastor Thomsen. Det kunne dog hævdes med fuld ret, at hvis forældrene vil henregnes til folkekirken, må de følge bestemmelserne for kirke som for skole, ellers »maa de gjøre Skridtet helt ud og slutte sig til Frikirken«, som de synes at give fortrinnet.

Bagger blev udspurgt om, hvor mange børn fra folkekirken, der gik i friskolerne, og han svarede 25/4: I Klim 13 børn fra 8 hjem og i Vust 12 børn fra 5 hjem. Dette skyldes dels, at der i mange år er virket for, »at Børn ikke bør lære andet udenad end, hvad de selv har Lyst til«⁶³, dels at frimenigheden tæller de mest »velstaaende og fremtrædende Gaardmandsfamilier« og dels, at almueskolen har ringe kår med lærere, som ikke er skikkede til at vinde tillid og øve indflydelse. De mange tilrejsende højskolelærere i frimenighedens forsamlingshuse betød også noget. – Leth skrev 27/4, at han var ganske enig med B., han føjede til, at »et politisk Element ogsaa har en Del at sige ... idet Pastoratets Beboere, der ere stærkt udprægede Venstremænd, anse det for fortjenstligt i næsten alle Henseender at stille sig i Opposition til de bestaaende Love og Anordninger«, også hvad skolen angår.

Provst Aastrup⁶⁴ på Mors blev også udspurgt og svarede 17/5, at fem friskoler dér bestyres af lærere eller lærerinder, der tilhører frimenigheden, og de har »alle Børn af Forældre i Folkekirken, samt at vedkommende Sognepræster afholde Eksamen med disse Børn ogsaa hvad Religionsundervisningen angaaer«.

Schousboe, bispeviet knap to måneder før, var vel udrustet med de oplysninger, som stiftsprovsten havde indhentet, og tog fat med energi. Han havde 6-9/8 visiteret i B.s pastorat og måtte medgive ham, at han ikke kunne holde eksamen i religion i friskolen for børn fra folkekirken, skrev Schousboe 13/8 til ministeriet. Det måtte så tolereres at de børn fortsat søger friskolerne, skønt det kirkelig set er uberettiget. At holde eksamen der var at tilsidesætte det rigtige princip, »enhver saadan Indrømmelse, hvor ringe den end ser ud, giver nemlig Frimenigheden et Fortrin og fremmer dens Udvikling, hvorimod Folkekirken lider Skade, navnlig derved at Begreberne for Befolkningen sammenblandes og den Mening udbredes, at der skyldes Frimenigheden som det fortrinligere Samfund et særegent Hensyn«. Der kunne næppe gøres forskel på de to friskoler, hvorfor S. indstillede, at folkekirkens børn mht. religionsundervisning henvises til almueskolens eksamen, hvis B.s tilbud om eksamen i et af hjemmene fortsat afvises. Det kunne få nogle familier til at gå ud af folkekirken, kun en halv snes, og de tilhørte »allerede i Virkeligheden Frimenigheden«. Førte det, at børnene to gange årligt møder til eksamen i deres eget hjem ved deres sognepræst, dertil, så må det siges »at fremme den Klarhed i Situationen, som fra Folkekirkens Synspunkt er højest ønskelig«.

Attester fra en af folkekirkens præster må respekteres, men, spurgte S., bør præsterne ikke advares mod, at de ved attester giver »et uberettiget Forhold deres Sanktion og saa-

ledes handle illoyalt overfor deres eget Samfund«? Trods al tydelighed bad S. om ministeriets afgørelse, fordi der på Mors kunne ventes lignende konflikter som i Klim, så præsterne der kunne gøres opmærksomme på, at religionsprøven bør afholdes i almueskolen eller et af børnenes hjem.

Bagger antydede, hvad han egentlig ønskede, at ministeriet forbød, hvad det sagde var uberettiget, at børn fra folkekirken gik i friskolerne. Det mente Schousboe man måtte tolerere, han erkendte, at klarheden måtte vindes på langt beskednere plan. 4. september 1888 tog ministeriet stilling og gav bispnen ret mht. stedet for religionsprøven, men det advarede ikke sognepræster mod for let at udstede attester. Afgørende var det, at ministeriet veg tilbage for virkelig i sognene at gøre skellet klart mellem folkekirke og frikirke, når det »efter det i Sagen oplyste ikke strængt vil fastholde«, hvad det havde hævdet 8. oktober 1887, at forældre i folkekirken er uberettigede til at sende deres børn i friskoler, »der staar i Forbindelse« med frimenigheder⁶⁵. De vandt en sejr og sognepræst, provst og bisp var svækket, noget som snart ville blive almindelig kendt.

Peter Rønnes besøg

Sommeren 1888 oplevede Bagger endnu et tilbageslag. Det skrev han 14. august 1888 om – direkte – til Schousboe med tak for den nylige visitats, hvor S.s ord var trængt igennem og havde givet større klarhed. Bagger bad om ny indgriben, da sognepræst Peter Rønne⁶⁶ havde prædikeret i frimenighedskirken i ornat og havde holdt altergang og var selv taget til alters af pastor Møller. I sognene havde Rønne agiteret for frimenigheden, så det skel mellem frimenighed og folkekirke, som folk ellers respekterede, var nedbrudt til skade for sognemenighederne.

14. august hed det: »Her hvor der daglig agiteres mod Folkekirken« trænges der til »bestemte retledende Udtalelser fra de højeste Autoriteter«, for Rønne gør hvad han kan for at øge forvirringen. I søndags skal han i frikirken kraftigt have tilskyndet til at gå med den. Til B. havde han, på givnen foranledning, sagt, at »han fandt Frimenigheden her – i Modsætning til den i Høve – levedygtig, fri for Pletter – med de bedste Betingelser for en lykkelig Udvikling – ikke mindst fordi den havde saa fast en Mand som Møller til Præst!« I kirken var der folk fra Hanherred, Thy, Vendsyssel og Himmerland⁶⁷. Den gudstjeneste har vakt stor opsigt, for biskop Linds forbud mod, at folkekirkens præster fungerer og nyder nadveren i frimenigheden, er her hidtil fulgt, og folk er vant til at betragte nadvernynelse i frikirken som en udtrædelse af folkekirken. Kan Rønne sådan handle uanfægtet, må det frygtes, at de sognepræster, som taler i forsamlingshuset, også vil prædike og uddele nadveren i frikirken, som vil vinde »Karakter af en Valgmenighed paa Folkekirkens Grund«, skønt dens præst ikke vil vide af dens styrelse, love og bekendelsesskrifter.

12. september skrev B. igen om det besøg »med saa farlig eller aggressiv Karakter«: I kirken tolkede Møller Rønne »Menighedens Tak, fordi han var Fader til den herværende »Livsbevægelse« og ved slutningsmødet i forsamlingshuset udtrykte frilærer Gertsen »Forsamlingens Tak for hans Virksomhed i de paagjældende Dage«. Rundt i sognet har R. talt for frimenigheden, især hos de vaklende. Han trængte endog ind til en gammel, døende kvinde, åndskraftig og kristelig udviklet, agtet og afholdt, så hendes ord på dødslejet ville få vægt. R.s tale om lykken i frikirken afbrød hun med et, »nu kan De tale, saa meget De vil, jeg er født i Folkekirken, der fandt jeg Trøst og Fred og i den vil jeg dø«. Hun vendte sig fra ham mod væggen og døde få dage efter. Det hørte Bagger på begravelsesdagen.

En troværdig lærer siger, at følgen af det besøg vil mærkes i »flere Aar. For at forstaa det, maa man vide, hvilken Afgudsdyrkelse der drives med Rønnes navn ... Kunde det blot gjøres uimodsigeligt klart, at Overgangen til Frikirken medfører en isoleret Stilling ... kunde der blot fra oven regjeres med lidt strammere Tøjler over os Præster i Folkekirken«. Lunds frikirke på Mors har haft sin styrke ved, »at Folkekirkens Præster vedvarende valfarte til den, forrette Gudstjeneste med Altergang⁶⁸ og modtage Sakramentet i den«. Det giver anerkendelse, mens autoriteternes klarende ord taber i vægt, »for mange al Betydning«. Det samme er nu søgt indført her, og det kan let »gjøre Grænsen usynlig for de fleste«.

Schousboe tog sagen med i KR, hvor han 21. september sagde: »Vi skal gaa frem med stor Varsomhed og Besindighed. Menigheden staar paa samme Troesgrund og har mange Venner indenfor Folkekirken«, og vi skal intet gøre, så længe den holder sig på sit eget. Vi skal heller ikke modarbejde den med ydre våben, men ved »aandelig Konkurrence«. Bagger er en dygtig præst, ikke partimand, og søger at leve i fred. En sådan mand må autoriteterne støtte mod utilbørlig konkurrence. Mod al sund fornuft har Rønne gjort frikirken til det ideale og skildret folkekirken som befængt med død og dårlighed. Det går ikke an, at en præst fra den retning, som finder frikirken bedst, optræder mod det samfund han selv tilhører. Der var måske forskel på, at han som tilrejsende nød nadveren i frikirken og på, at lægfolk gør det, så R. ikke »betragtes som udtraadt af Folkekirken«. På formandens forslag tog KR den »Meddelelse til Efterretning«⁶⁹.

For at forfølge sagen udbad Schousboe sig en fuldstændig indberetning fra Bagger og fik det. B. skrev 6. oktober seks foliosider: Tilhængerne af den »Livsbevægelse«, som Rønne havde fremkaldt i sine seks præsteår, anså sig for »de eneste Repræsentanter for ægte Kristendom«. Siden havde Brahm ikke mindre ivrigt talt for »de grundtvigianske KirkeFriheds-Teorier«, men da selv hans bedste venner løste sognebånd til Lund på Mors⁷⁰, »har han ikke efterladt sig dybere Spor i Menighederne, hvorimod Rønnes Fortjenester« altid huskes. Frimenigheden tager magten alle steder, venstreforeningen, ungdomsfester, gymnastik- og skytteøvelser, friskolerne og de idelige foredrag i forsamlingshusene⁷¹.

Foruden i Klim holder Møller regelmæssigt gudstjenester i Svenstrup og Løgstør. Man kan dog undres over, at menigheden efter 20 års agitation ikke har vundet mere end henimod 40 familier i pastoratet her, mens vel halvt så mange har berøring med den. Det viser åndelig sundhed og sejghed hos sognemenighederne, især da frimenigheden er »et fint, velhavende og aandsaristokratisk Selskab«. – Da Brahm flyttede, mistede den sin væsentligste støtte, og da de gamle menigheder atter begyndte at samles i kirken, medførte det ny hensynsløs agitation fra frimenigheden.

Den kan se let på, hvilken stilling den har »paa Papiret«, så længe grundtvigske præster uhindret anerkender den som »en sideordnet Menighed og med deres Valfarten til den ... giver den en særlig Forherligelse«, mens sognemenighederne står som den trængte part. Under sit besøg arbejdede Rønne for frikirken; hvordan skildrer B. udførligt, det havde vakt harme hos mange, andre gik til frikirken, værst var forvirringen og det forøgede tryk. Påtales sådan færd ikke, vil det svække de kirkelige myndigheders anseelse betydeligt. Frimenighedens lære »er ubekjendt og alene bestemmes eller garanteres af en saa selvtrillidsfuld og selvraadig Natur som S. A. Møller. At man efter Brahms Raad ved Gudstjenesten beholder Folkekirkens Former forebygger jo ikke, at de hellige Handlingers Betydning udtyndes«⁷². Brahm så faren for, at menighedens yderste fløj, den synes præsten at høre til, »ender i yderligere Sektervæsen«, og B. spåede, at menigheden blev sprængt. »Folkekirken vil her styrkes i samme grad, som Grænsen mellem dens og Frimenighedens Omraader gjøres umiskjendelig Klar«. Leth samtykkede til B.s skildring og til hans konklusion, at det må hævdes strengt, at folkekirkens præster afholder sig fra al gudstjeneste i frikirken.

22. oktober tilskrev Schousboe ministeriet om Rønnes optræden: Hvad der er forment stiftets præster må også være tilrejsende præster forment, og hvad der er forment folkekirkens medlemmer er det »aldeles utilbørligt« at en præst sætter sig ud over. Skønt tilbudt sognekirken valgte Rønne frikirken i »en ganske bestemt Hensigt ... at støtte denne i dens Modsætning til den folkekirkelige Menighed«. Selv om frimenigheden endnu »i det væsentlige« anses som evangelisk-luthersk kan folkekirken ikke finde sig i, at dens præster gør frikirken til idealet og folkekirken langt ringere. Klims levende sognepræst har vundet menighedernes agtelse, mens det kendeligt er gået tilbage for frimenigheden. Det er usømmeligt, at den støttes af en folkekirkepræst. Derfor anmodede S. indtrængende ministeriet om at foranledige, at sådan optræden »saavidt muligt bliver umuliggjort«.

14. november skrev ministeriet til Sjællands biskop: Da det ikke er

»tilladt Folkekirkens Præster udenfor Sygeberettigelse at uddele Nadverens Sakramente andetsteds end i Sognekirken« eller andet indviet lokale, måtte Rønne stilles for en provsteret »for hans Overtrædelse af den kirkelige Lovgivning om Uddeling af Nadveren«. Det udbad sig en erklæring fra Rønne. Denne vedstod først frejdigt, hvad der var sket, men efter samtaler med provst og bisp blev der noget at forklare:

26. november bekræftede R. ganske kort ministeriets resume af, hvad der var sket i Klim. Provst Sorterup⁷³ anførte efter drøftelse med R., at han ikke havde tilsigtet »en oppositionel Demonstration, men kun havde fulgt en Hjertets Trang til at optræde i sine gamle Menigheder«. Det var også tvivlsomt, om de skrivelser og cirkulærer, som ministeriet havde påberåbt sig, var så almindelige kendt som forudsat (jfr. foran Carlsen, Funder og Lindberg). Provsten fandt, at det var for strengt at nedsætte en provsteret, »en ministeriel Irettesættelse maa kunne anses som tilstrækkelig«.

R. tog til bisp, som gjorde ham opmærksom på, at en fyldigere erklæring ville virke formildende. Den skrev R. 4. december: Det første korte svar kunne opfattes som han ønskede en retssag. Det var ikke for sin egen skyld, at han ikke ønskede det, men fordi R. havde en følelse af, »at en eventuel retssag på dette spørgsmål, vil gøre skade i videre kredse ved at genoptage og forny kirkelige tvistigheder«, som måtte læges og udvikles ad åndelig vej. R. mente ikke, at han havde overtrådt bestemmelser, som han var orienteret om. Efter »6 lykkelige år« i Hanherred havde han ofte fra Sønderup besøgt de gamle menigheder og holdt gudstjenester i Klim kirke, der var størst. På grund af sygdom havde han ikke været der i de sidste syv år, og imens havde til frimenigheden sluttet sig »så godt som alle de, jeg havde kendt som bevidst kristeligt vakte folk i sognene«, skrev R. videre. Da besøget forestod bad han Møller, som han kendte »som en besindig og dygtig Præst«, om at ordne det fornødne, og da han ikke kendte sognepræsten bad han Møller henvende sig til denne. Møller havde svaret, at frimenighedskirken var nu størst, derfor blev gudstjenesten der. Senere, nær afrejsen havde Bagger skrevet og tilbudt R. en af sognekirkene, da var frimenighedskirken valgt. Under opholdet havde R., selvfølgelig, besøgt Bagger og takket ham for hans tillid.

R. var under gudstjenesten gået til alters, noget som ellers ofte er vanskeligt for præster, som ikke bruger selvkommunion, og det var ham »dobbelst kært at kunde nyde Nadveren sammen med så mange kære gamle venner. Det var kun tanken om at samles i ånd og sandhed for Gud«, og andet motiv var R. sig ikke bevidst. Han mente heller ikke at have handlet ulovligt, for af de fire af ministeriet nævnte skrivelser var kun den fra 4. januar 1884 ham »kommuniceret og bekendt«. Han havde i bladene læst om brydningerne på Mors, men udfaldet var ham ikke klart, og derfor vidste han ikke, hvad derfra kunne være normativt i almindelighed. Han havde »mindst af alt ... villet træde i opposition til folkekirken, hvis goder« R. anerkendte, ligesom det var ham »magtpaaliggende, at gøre sig bekendt med de ministerielle skrivelser ... for fremtidigt at kunne rette sig derefter«.

I sit svar til ministeriet 10. december undlod Fog ganske enhver stillingtagen, henstillede blot »om der kan tages noget Hensyn til de anførte Undskyldninger« fra R. – Vi er uden viden om det videre forløb. Blandt akterne ved sagen er en koncept, hvori står: Biskoppen er gået

»udenfor det adspurgte« ved istedet for at indhente en erklæring er indhentet R.s »nærmere Forklaring til Retfærdiggørelse«. Han burde ikke have »indskrænket sig til at henstille« til ministeriet, men »burde have udtalt sig herom«. Hverken journal eller sagens akter viser udfaldet, heller ikke bispearkiverne fra Aalborg og Sjælland, sålidt som arkivet for Slagelse herreds provsti. Ingen af stederne findes noget om sagens afslutning. Den må være henlagt, vel fordi R. havde ret mht. cirkulærerne, kun et af fire var tilstillet ham, det bevidnede jo provsten. Andet er, at Rønne ikke har kendt så lidt til frimenighedernes kår, som han nævnte⁷⁴.

Frimenighedskirkegård?

Der er nogen ironi i, at F. V. Bagger, foruden det store bidrag til denne afhandling, også ved sin stadige modstand mod frimenigheden leverede et stort bidrag til dens historie fra de år, hvorom der ellers synes lidt viden. Nok en sag var på vej, mens Rønne-sagen endnu stod på. 20. juli 1888 havde seks læge bestyrelsesmedlemmer for Klim frimenighed henvendt sig til ministeriet om at få en kirkegård ved kirken. De tilføjede, at de ville underkaste sig alle vilkår, som ministeriet måtte stille, præstegården kunne stilles som sikkerhed for, at der blev midler til den fremtidige vedligeholdelse.

Først 17. december indhentede ministeriet en udtalelse hos Schousboe – skulle Rønne-sagen først være til side? S. forhørte sig atter hos Bagger. B. gik med fynd og klem imod, at et slet og ret »ikke anerkendt Dissentersamfund« med rod i misfornøjelse med regeringen fik nogen af de rettigheder, som valgmenighederne havde. Det »ville kunne udlægges og blive opfattet som en officiel Anerkjendelse« og gøre Klim »til Centralpunktet for dette mod Folkekirken agiterende, og Splid og Sorg vækkende møllerske Samfund«.

Så kort kunne B. ikke udtrykke sig 3. januar 1889, hans svar kan refereres sådan: For menigheden havde det ikke været »en Samvittighedssag at hævde en ejendommelig Bekjendelse«, den udmærkede sig heller ikke ved »kristelig Alvor og Inderlighed«, den var stiftet i misfornøjelse med regeringen. Sådan lod det sig forklare, at Brahm »i sin Egenskab af Politiker kun kunde tilskynde og medvirke til dens Oprettelse, mens han som Præst folte sig i højeste Grad trykket derved« (jfr. note 57). Folkelige og politiske interesser samler menigheden, som er »den C. Bergske Politiks Fæstning« her, et samfund af »radikale Frihedsmænd«, som søger indflydelse i alle sager, selv hvor de ikke har ret til det [her kunne skolekommissionen være nævnt]. Hvis Møller holdt sig tilbage her, ville han snart tabe indflydelse, men han er en »stærk interesseret politisk Fører«, det dækker over, at han siger sig løs fra »de lutherske Bekjendelsesskrifter og hans Hævdelse af fuldkommen

Lærefrihed«. Menighedens stadige påstand om endnu at stå »i Folkekirken, og at dens Kirkedaab har samme borgerlige Betydning som Sognemenighedernes Hjemmedaab« må stadig imødegås. At give den egen kirkegård vil være et fejlgreb, det vil opfattes som en »Stadfæstelse i Menigmands Omdømme« og medlemmernes »Maal ere saa blendede, deres Veje saa tilslørede, og deres Fremtidsudvikling saa ubestemmelig«.

Frikirken var lagt i den største by, Klim, for at vinde mange tilhængere, det er ikke nået. Af sognets 35 gårde og 150 huse er, efter Møllers meddelelse 25. november 1888, familier fra to gårde og 13 huse med, samt nogle få ugifte kvinder uden egen husstand. Følger end mange Møller i politikken, så er hans kirkes betydning i sognet forholdsvis ringe, fortsatte B. Skulle frikirken endelig ligge i pastoratet her, hvor halvdelen af medlemmerne (i Vester Hanherred⁷⁵) og det de mest indflydelsesrige og velhavende bor, burde den være lagt i Vust sogn, hvor de store gårde ejes af frimenighedsfolket. Men fordi man selv sikkert har lagt kirken på et sted, ubekvent for medlemmerne, er der ikke grund til, at myndighederne bifalder, at kirkegården lægges der. – Igen, provsten bifaldt dette.

28. januar 1889 tilskrev Schousboe ministeriet, at han så bort fra sagens borgerlige side ved at give et samfund med »saa lidet fæstnet og af saa temporært Præg« egen kirkegård og holdt sig til sagens kirkelige side. Anerkendte trossamfund kan have egen kirkegård, ikke anerkendte må kunne nøjes med sognets kirkegård, selv om deres frihed indskrænkes af, at de ikke kan udføre begravelsesceremonier, det kan de gøre i hjemmene eller forsamlingshusene. Viger man her, fraviges »et klart og fast Stade«.

Der kan være grund til at vise frisind mod en menighed, der har vist så megen kraft ved sine byggerier, og som, ligesom den på Mors, står »vort eget Kirkesamfund saa nær, at det aandelige Slægtsskab ... ingenlunde er brudt«. Det må dog fastholdes, at menigheder, der har frasagt sig forpligtelserne i folkekirken og dens tilsyn, er »separatistiske Samfund«, der må behandles som andre dissenterne, og »jo nærmere de staa Folkekirken, og jo mere de selv arbejde paa at agtes lige med den i alle udvortes Forhold«, jo mere varsom må man være med i »det almindelige Omdømme« at ligestille dem med folkekirken og udviske forskellene. Den varsomhed er især nødvendig af hensyn til valgmenighederne i folkekirken. Får frimenighederne egen kirkegård er de i »den almindelige Betragtning« ligestillet med dem. Med egen kirkegård får de også større fasthed, og det kan siden vanskeliggøre en tilbagevenden til folkekirken.

Ifølge pålidelig kilde på stedet er Klim-menighedens liv ganske særligt blandet med megen politisk agitation og megen uklarhed mellem kirkelige og sociale spørgsmål. Den har en »fremtrædende Tilbøjelighed baade til at sætte sig op imod Autoriteterne« og til at hovmode sig over dem, der ikke tilhører deres samfund. Det vil i høj grad være uklogt af regeringen at efterkomme dette ønske. Skulle der udvikle sig

»en sund og virkelig luthersk Frikirke« kan der tales om at »skænke« den statens anerkendelse og indrømme den egen kirkegård. Nu sådan at løfte den menighed »op i Række med Valgmenigheder«, vil blive betragtet som en svaghed hos myndighederne. Så længe den er på »den il-tre Agitations Stade« vil det skade »de folkekirkelige Menigheder og ... deres Embedsmænds Autoritet og Virksomhed«⁷⁶. – »Det møllerske Samfund« fik sin kirkegård i 1912, frimenigheden på Stevns fik sin 1892⁷⁷.

15. marts 1889 skrev Bagger, atter direkte, til sin biskop for at få hans udtrykkelige bekræftelse på, at han opfattede tre forhold korrekt: 1) Havde han under alle forhold ved begravelse af frimenighedens medlemmer at forbyde brugen af kirkeklokkerne? 2) Var nadvernudelse i frikirken et fuldgyldigt bevis for udtrædelse af folkekirken, så B. var fri for at undersøge om der var sket indmeldelse i frikirken? 3) Er ægtepar, som søger deres hele opbyggelse i frikirken og går til alters der, udelukkede fra at få deres børn døbt i folkekirken?

B. forhørte sig for at undgå unødige meningsforskelle ved kirkelige handlinger også om hvorvidt en afdød tilhørte frikirken eller ej. For B. var det »sikkerste Middel til at gjøre Skjellet mellem Pastor S. A. Møllers Frikirke og Folkekirken umiskjendeligt klart og til at gjøre Folk betænkkelige ved at udtræde af Sognemenigheden af udvortes Grunde ... [at] den for ikke anerkendte Trossamfund foreskrevne Begravelsesmaade uden Gravtale og Klokkringning træder i Kraft, hver Gang et Frimenighedsmedlem skal jordes, og da Frimenighedens ledende Mænd umiskjendeligt ønske at fremme Folkekirkens, Statsskolens og det bestaaendes Fald, kan jeg ikke se nogensomhelst Grund til, at der heri skulde indrømmes Lempelser«.

Provsten ytrede, at der ved frimenighedsmedlemmers begravelse skulle handles som ved begravelsen af andre dissenter, de andre spørgsmål var besvaret af ministeriet 22. august 1885 og 13. april 1863. Selv om Schousboe kunne tilslutte sig provstens ytringer, forelagde han 15. maj ministeriet B.s spørgsmål, fordi forholdet mellem folkekirken og »de lutherske Frimenigheder ... stadig viser sig at indeholde Vanskeligheder paa Grund af den Uklarhed i det indbyrdes Forhold, som endnu er tilstede i Manges Bevidsthed«. Derfor ville han ikke foretage sig »nogetsomhelst Skridt af Betydning« for det forhold, uden at vide sig i »fuld Overensstemmelse« med ministeriet. – Der findes intet svar fra det, hverken blandt sagsakterne eller i journalbogen, den er blot tilført »Res«. Det kan gå på, at sagen blev henlagt⁷⁸.

Det bør bemærkes, at provst Leth som først havde skrevet om frime-

nighedernes politiske engagement kun skrev denne ene gang derom. Schousboe havde endnu 28. januar 1889 fulgt Baggers stadigt stærkere fremhævelse deraf, 15. maj tav han helt derom. Kan det forstås anderledes end at bispens nu var i tvivl om, hvor megen ret Bagger havde her?

Det vides, at Bagger endnu 1897 havde det standpunkt, at selv på kirkegården skulle skellet mellem folkekirke og frikirke forblive kende- ligt⁷⁹. Han blev i embedet til 1910.

Det er vel til at forstå, at det gik B. på med en livskraftig frimenighed så nær på, men ikke altid hans omtale af den; det er også forståeligt, at B.s biskop bakkede ham og dermed folkekirken på stedet op, men ikke altid Schousboes begrundelser derfor. Foruden de lokale forhold gjaldt det også et princip, som bisperne var enige om, skellet mellem folkekirke og frikirke skulle hævdnes, så meget mere som det ikke var klart i den almindelige bevidsthed. Det fik S. snart efter endnu en lejlighed til og det der, hvor den første frimenighed var blevet til før hans tid som biskop.

Mors 1889

23. januar 1889 døde Rasmus Lund og menigheden stod tøvende overfor valg af ny præst, måske også overfor hele fremtiden? Hvad der tages op her er før berørt⁸⁰, men de interne aktstykker belyser på ny autoriteternes vanskelighed ved endnu seks år efter at hævde skellet mellem grundtvigske i og udenfor folkekirken. Tillige møder vi en provst: Han kan trods al modvilje følge den langt, en tid! Og vi ser en bisp fortrænge kendsgerninger, han kendte til, men nu undlader at bekæmpe, skønt de just drejede sig om det samme som hele Peter Rønne-sagen. Han nøjes med at forsvare sig imod at have godkendt dem.

11. februar forespurgte frimenighedens bestyrelse – ad tjenstlig vej i folkekirken – om sognepræster, der var villige til det og ikke forsømte deres egne menigheder, kunne holde fuld gudstjeneste, »Prædiken, Daab og Altergang« i Ansgarkirken. Dagen efter påførte provst Aastrup⁸¹: Menigheden er ikke »fuldt ud behandlet« efter sin reelle status, Lund brugte folkekirkens ornat, dennes præster har prædikeret i kirken og er gået til alters der. Dens medlemmer sidder i skolekommissioner, lærere, der tilhører menigheden, underviser folkekirkens børn i religion. Uklarheden vil øges, hvis der gives en tilladelse, men da staten ikke er gået strengt frem mod menigheden vil en nægtelse føles som en uvenlig handling. En foreløbig tilladelse kan gives, forudsat at folkekirkens præster følger dens ritualer og bestemmelser »i enhver Henseende«.

19. marts skrev Schousboe tilbage til provsten: Det må fastholdes, at

menigheden er udenfor folkekirken, selv om den står på samme trosgrund. Her må svares nej, når der intet oplyses om fremtiden. Det er en pligt at hjælpe i nødstilfælde, ved hjemmedåb og sygeberettelse, men ikke derudover. Hverken S. eller Aastrup kan som embedsmænd have med menigheden at gøre, S. opfordrede dog Aastrup til at tale med ansøgerne for at understrege, hvad det betød, hvordan menigheden ville stille sig i fremtiden. Det blev afgørende for, om sognepræster fik lov til at hjælpe, når de søgte om det. Bispen ville ikke nu tage op, hvad der var anført om folkekirkens præster, men måtte forsvare sig imod, at han derved godkendte deres optræden i frimenighedskirken, noget som hidtil kun var ham bekendt på »meget ufuldstændig Maade«.

Først fem måneder efter blev sagen officiel for de to høje embedsmænd, da fem grundtvigske præster skrev til biskoppen om menighedens ønske. De mente, at den var midtpunkt for en kirkelig livsbevægelse på Mors, som ville holde sig i et sundt spor, fordi forbindelsen til andre menighedskredse på øen var bevaret, det havde de selv arbejdet for. Det var ikke en talemåde, når det siges, at menighedens medlemmer er i folkekirken, heller ikke var det trodsighed, man ville bevare forbindelsen og ønskede kun »at vinde den Ret til fri Adgang til Herrens Nadverbord, som den mener Herren« har givet. Om fremtiden er der ikke enighed, men det store flertal ønsker at stå i så nøje forbindelse med folkekirken som muligt. Præsterne havde ønsket at holde fuld gudstjeneste i Ansgarkirken for at give menigheden ro til overvejelse, men havde undladt det, da de følte sig bundne ved aftalen med biskop Lind. Nu var der gudstjeneste hver fjerde uge ved Søren Anker Møller, og det var uheldigt, dels fordi der sammen med gudstjenesten blev mange kirkelige handlinger, og dels kunne Møller fjerne menigheden fra folkekirken, mens de fem præster kunne bidrage til at knytte den dertil. I en tvangssituation kunne den »fristes til at tage [som præst], hvem der kan faas, selv maaske en Lægmand«⁸².

Provst Aastrup havde i mellemtiden fået sundet sig, en tilladelse her ville øge uklarheden, det var han imod:

Han gentog, at i virkeligheden var menigheden ikke stillet som andre ikke-anerkendte samfund, det havde udvisket forståelsen af dens stilling, kun et forhold mindede derom, at ægteskab måtte indgås for den bgl. øvrighed. Gives den tilladelse, vil det øge uklarheden og autoriteternes vanskeligheder, uden at folkekirken vinder noget. Han måtte afkræfte, at menigheden var midtpunkt for en livsbevægelse, og det var usikkert om den går i et sundt spor. Aa. mente, at dens betydning i de seks år havde været »umærkelig«. Kun et mindretal ønsker tilknytning til folkekirken og vil indordne sig, de fleste vil det kun, hvis de føjes i deres krav ved konfirmation og altergang, og der var »hele deres paa et falsk Frihedsbegreb grundede Betragtning af al Avtoritet«. Der ville komme en udefineret menig-

hed, »som hverken var Folkekirke eller Frikirke eller Valgmenighedskirke«. De fem præster kan allerede søge at holde menigheden i et sundt spor, det er dem ikke forment at prædike og holde bibellæsninger. Måske kan frygt for »endog en Lægmand« som præst få de besindige tilbage i folkekirken.

12. august skrev Schousboe til ministeriet, at så væsentlig en sag kunne han ikke afgøre på egen hånd. Han havde efterhånden erfaret, at der i frimenigheden og hos mange sognepræster var »nogen Uklarhed« om dens virkelige stilling. På visitats i juni på Mors havde han fra alle sider hørt, at menigheden ikke vidste, hvor den ville hen. Derfor kunne han ikke tilråde det ansøgte og kunne i det væsentlige henholde sig til provsten, en besindig mand. Menigheden har haft tid til at bestemme sig, men har ikke gjort det, det vil være uforsigtigt og uklart at føje den nu, uforståeligt for mange i folkekirken. Den anser sine særkrav for berettigede, og nye kan ikke udelukkes. Der ønskes »en Art Menighed, en Mellemting mellem Valgmenighed i Folkekirken og Frimenigheden« udenfor den, det er uden forudsætninger i lovgivningen. Derfor fandt S. det »heldigst«, at andragendet ikke bevilliges, eventuelt kunne det tillades en bestemt præst at holde gudstjeneste med dåb og nadver en gang om måneden.

Ministeriet svarede ham 26. september, at hvis andragendet overhovedet fandtes rigtigt, måtte det være en betingelse, at præsterne ved »Gudstjenesten og navnlig ved ... Nadverens Sakramente i Et og alt« følger forskrifterne. Det var dog »aldeles overvejende« betænkeligt, det ønskede stred mod de grundsætninger, som styrelsen hidtil har fulgt, og det kunne skabe præcedens med uoverskuelige følger og flere forviklinger. Før det traf afgørelse spurgte ministeriet, om biskoppen fandt grund til at bringe sagen frem i KR for atter at forelægge den for ministeriet.

Den kom for i KR 30. september, på sessionens sidste dag. Her sagde S., at de fem præster tænkte sig »en hel ny Slags Menighed, en Affinitetsmenighed«. Han havde principielt frarådet ministeriet at gå ind på så uklar en mellemting, subsidiært at en enkelt præst kunne få tilladelse. KR vedtog: »Da den foreliggende Sag først er bleven forelagt Raadet i dettes Samlings sidste Øieblik, ser Raadet sig ikke i Stand til at undergive den en saa indgaaende Behandling, som den efter sin Vigtighed udkræver, og som det under andre Omstændigheder ikke ville have undladt ... Det maa derfor nøjes med ... at udtale sin Tilslutning til de af Biskop Schousboe udtalte principielle Anskuelser i Sagen«. Schousboe meddelte da 7. oktober ministeriet, at han på grund af den knappe tid havde måttet nøjes med at referere sagen i KR og han gengav vedta-

gelsen der. S. antog, at rådets »enstemmige Mening var, at den ansøgte Tilladelse ikke bør meddeles«, hvad han 12. august havde anført som sin principielle anskuelse.

19. november 1889 traf ministeriet afgørelsen. Det nævnte KR's tilslutning til Schousboes principielle anskuelse og gentog de væsentligste træk fra skrivelsen af 26. september som begrundelse for et afslag. En tilladelse til Mors-menigheden ville stille den, og andre frimenigheder der ikke fornægtede fællesskabet med evangelisk-lutherske trosamfund, i »et Forhold overfor Folkekirken, der vilde savne ethvert Medhold i den gældende kirkelige Orden«, det ville skabe usikkerhed i flere forhold og skabe et præcedens med uoverskuelige konsekvenser⁸³.

KR kom både i 1890 og 1891 til at drøfte forholdet mellem folkekirke og frikirke, uden at der viste sig megen mildning hos bisperne:

Først to, så 21 præster i Ribe stift havde ønsket at kunne prædike og gå til alters i frimenighedskirker, biskop Balslev havde svaret dem, at det ikke lod sig gøre. Uden tilsyn var der ikke vished om de kirkers lære, han havde dog lovet at forelægge sagen for KR. Her (19. september 1890, KR II s. 250) sagde han: Vi kan ikke lade enhver skille sig ud af folkekirken og dog bevare ret som medlem. Ønsker frimenighederne forbindelse med os, må de blive valgmenigheder. Det tilsluttede Fog sig. Den teol. professor H. Scharling så bag grundtvigianernes »megen Uklarhed« i kirkebegrebet. Schousboe kaldte det naivt at ville fremme enighed ved at fremme uklarheden. Men her var tale om brave folk, der fortjente svar i »velvillig Form«. Dette lovede Balslev.

1891 (KR II s. 313 og 335) var det Harald A. E. Stein, Fyns nye biskop, der bad om kollegernes opbakning, for ministeriet havde svaret »meget vagt« om påtale, fordi en frimenighedspræst havde prædikeret ved jubilæet i Ryslinge valgmenighed. Stein fandt det særdeles vigtigt, at valgmenighederne ikke blev fristeder for frimenighedspræsterne. Schousboe opfordrede til forsigtighed, det var vanskeligt at give almene bestemmelser. Valgmenigheder var »Overgangsled« mellem sognemenigheder og frimenigheder. Man skal ikke gribe for stærkt ind, »gavne vi ikke Sagen ved at holde Fred« med frimenighederne, spurgte han. H. V. Sthyr, biskop for Lolland-Falsters stift siden 1887, mente, at man burde tage på frimenighederne »med Mildhed, [så] faa vi dem lettest tilbage«. Men for Stein gjaldt det at holde valgmenighederne til »Tugt og Orden«, det forstod Swane, han anså dem for en »Uting, en Maddike« i folkekirken, men de er der og vi skal holde dem »til Pligt og Ret«.

En ny-orientering forudsatte både en ny kultusminister og en større fornyelse blandt bisperne, eller at de, der var, omsindede sig. Nogen mildning kan spores, men det hører en senere tid til end den fastlagte, 1880'erne, som jeg allerede er kommet ud af. Tid skulle der til, før autoriteterne kapitulerede overfor den almindelige bevidsthed, at der ikke var afgørende forskelle mellem de grundtvigske i frimenighederne og i folkekirken.

Af de ældste grundtvigske frimenigheder, som her behandles, er det naturligvis Mors-menigheden, der er skrevet mest om. Bruddet 1883 skete i fuld offentlighed og under stor opmærksomhed, ligesom udviklingen forud der og i den grundtvigske kreds i det hele er skildret mange gange. Bedst af P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 1851-1893, Kbh. 1950 (citeres MP) og samme: Fem Aalborg-bisper, Aalborg 1954 (citeres Aalborg bisper), samt af Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, Kbh. 1958 (citeres Thyssen). Her er fremlagt arbejder, som ikke kan skattes højt nok.

I jubilæumsskriftet Morsø Frimenighed 1871-1971 ved Per Fisker, Nykøbing 1971 (citeres Mors 100) skildres menighedens historie mest ud fra ovennævnte værker. I menighedens omfattende arkiv findes de breve til Rasmus Lund, som jeg har brugt her. – En fri Menighed, Klim Valgmenighed 1883-1983 ved Bent Rolighed og Johs. Dømmerby (citeres Klim 100) giver brudstykker til en historisk skildring. På stedet findes så at sige ikke arkivalier fra de første år. – Om Høve-menigheden er udgivet både Høve Valgmenighed 1880-1970 og Høve Valgmenighed og Frimenighed 1880-1980, begge ved Jørgen Dilling Hansen (citeres Høve 90 og Høve 100). I den sidste har jeg, dels udfra breve som her offentliggjordes for første gang, samlet træk fra den første tid, dels søgt at sætte menighedens historie ind i den større helhed, hvor den hører hjemme. Materiale og kildehenvisninger i KhS 1974 s. 160ff. På Stevns er derimod meget lidt bevaret af arkivalier fra begyndelsen, men mange erindringer er samlet i Stevns Frimenighed 1884-1934 og et 80-års skrift 1967 (citeres Stevns 1934 og Stevns 1967). V. Brücker og Aagaard frimenighed er ikke medtaget her; den har en anden baggrund: Kirkestyrelsen udelukkede den af folkekirken af dogmatiske grunde, men Brücker ønskede at danne valgmenighed.

Afhandlingen bygger overvejende på uudnyttet materiale fra Kultusministeriet, I. kontor, i Rigsarkivet (RA). Her er en fornem hjælp Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og Arkiv, Kbh. 1984 (citeres Niels Petersen). Ved de enkelte sager henvises efter de ved arkiveringen benyttede bogstaver, samt årstal og nr. i journalbog og journalsag. Præsteudnævnelser findes i Forestillinger, I bind for hvert år. I 304 pakker findes ansøgninger om gejstlige embeder 1853-1915 ordnet alfabetsk efter ansøgerens navn, hvor de førte til udnævnelser er de fjernet til brug for »Forestillinger«. – Sigurd Rambusch: Jakob Scavenius, Aarhus 1988, revurderer med rette dennes indsats som kirkens minister opad, omtalen er dog ret kortfattet (citeres Rambusch). En næste opgave vil være en skildring af denne »kirkeminister«.

Af privatarkiver (udover det på Mors) er fra Det kgl. Bibliotek især brugt arkiver efter provst Cederfeld de Simonsen, Ny kgl. Samling 1787 2° og Niels Lindberg, Ny kgl. Samling 3631 4°. Da jeg for over 30 år siden indsamlede kildemateriale havde valgmenighedspræst Th. Balslev Vilh. Hansens breve og afhandlinger (citeres VH), som jeg håber er bevaret på Mors. Men hvor arkivet efter Fr. Nygård (egl. F. S. O. A. P. Nygård) findes har jeg ikke haft held til at opspore.

I øvrigt anvendes følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; KhS Kirkehistoriske Samlinger; KR Det kirkelige Raad af 1883, I og II angiver protokoller 1884-86 og 1886-92; La Landsarkiv V Viborg, K Sjælland; Nedergaard går på Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie; sidst og ikke mindst: Love Exp henviser til H. V. Skibsted: Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet, kun dato og årstal angives.

Summary

On January 4th, 1884, the Ministry of Culture (the Ministry of Church and Education) in a circular letter further stressed the distinction be-

tween the National Church (Folkekirken) and the first Grundtvigian free congregations (Frimenighederne) formed in 1883: Wedding ceremonies by the vicars of the National Church had civil validity. The vicars of the free congregations in their churches could only bless marriages which had been previously contracted with the civil authorities. The circular letter was supposed to prevent attempts at evasions.

The Grundtvigian church movement on its part had stressed the community no matter whether the congregations were part of or outside the National Church. They had the same spiritual background. It clearly had claimed the connection when the elective congregation at Mors early in 1883 was excluded from the National Church because it willfully had taken liberties in its congregational life. The same year two other congregations decided that they did not want the recognition of the Ministry as free congregations. They wished to be free without seeing themselves as having resigned from the National Church. But in February 1883 the Ministry had determined that baptism in the free congregations was to be regarded only as naming and that wedding ceremonies there had no civil validity.

This paper shows from enquiries about the free congregations how unprepared the Ministry of Culture was and how slowly and only occasionally decisions were taken. It also demonstrates how difficult it was to draw dividing lines even in parishes of manageable size.

The free congregations were not denied the use of the church yards they had, but at burials at the church yards of the National Church the vicars of the free congregations were almost not allowed to do anything. Not until two and a half years after the the first congregation had been excluded from the National Church, did the Ministry – acting on an enquiry – decided that parents who had their children baptized in the free congregational churches had set themselves apart from the National Church. But those who were godfathers or godmothers at baptisms there could still be considered to be members of the National Church.

Free schools (Friskoler), established and maintained by the parents, had appeared as part of the Grundtvigian movement. Where free congregations existed, the free school teachers normally belonged there. In that case – the Ministry decided on Oct. 8, 1887 – parents who were members of the National Church were not entitled to “let their children be taught in the free schools”. This decision gave growth to the free congregations, whereas the vicars who locally supervised the educational system dared not take extensive consequences of this. The following year the Ministry had to moderate the decision to the effect that only the exams in religion for the children from the National Church

were not allowed to take place in the free schools but at places which the vicars found suitable.

Throughout the 1880'es it was attempted to establish a uniform practise. But the distinction that the Ministry wanted to maintain the Grundtvigians tried to delete – and in public opinion they won. The public did not see any differences between the Grundtvigians inside and outside the National Church. But the vicars did. They felt themselves to be pressed in parishes where the free congregations were strong and they did not appeal in vain to the bishops for support. The conflict could be felt as bitter and long for all parties.

Noter

1. Jakob Frederik Scavenius 1838-1915, kultusminister 1880-91. Rambusch har ret, S. var en »stærk« minister, bestemte »alt af betydning« (s. 118f) og ministeriets stab var overskuelig (s. 117).
2. Rambusch s. 141.
3. H. L. Martensen, Sjællands biskop 1854-84.
4. Paul Holt: ... Indre Mission gennem 100 år, s. 423ff.
5. Valgmenighedspræst V. J. Hoff, Ubberup (arkiv RA) refererer en udtalelse af provst S. N. P. Hasle, Asnæs (provst 1875-90), om at Martensen havde sagt ham: »Man har gjort mig den Ære at tillægge mig Andel i Ministeriets Optræden i denne Sag. Men Sandheden er denne, at jeg staar ganske udenfor den, da man ikke har spurgt mig om min Mening. Havde man spurgt mig, vilde mit Svar have gjaldt Sagens Realitet og ikke dens Formalitet«. Jvf. M. til L. Gude 21/8 1881, Biskop H. Martensens Breve, Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie ved Bjørn Kornerup, Kbh. 1957, bd. III s. 137f.
6. MP s. 99, Rambusch s. 123.
7. Rasmus Lund, sognepræst i Jetsmark 1864, valgmenighedspræst Mors 1871-83.
8. P. E. Lind, biskop Ålborg stift 1875-88, Aalborg bisper s. 27ff.
9. Aalborg bisper s. 47f. jvf. Love Exp. 17/2 1883. Privat havde Lind og provst Cederfeld de Simonsen, Nykøbing (provst 1878-87) forud udvekslet breve. Herfra citeres: Cederfeld 28/11 1882: Lund ønsker at forlade folkekirken med martyrglans. Dette er det uheldigste af alt. Det bør gøres så klart som muligt, at det i folkekirken er »slet ikke vanskeligt at erholde Dispensationer, men man maa dog ansøge« om det. – Lind 11/12 1882: En afsked er sørgelig, men aldeles nødvendig. Uadspurgt, men fordi han kendte de lokale forhold, skrev C. 12/12 1882: Der kommer et skisma i menigheden, de fleste følger dog Lund. Hvis menighedens færd ikke får følger, vil man ignorere ministerielle afgørelser. Den eneste forskel bliver, at Lunds vielser ikke får lovgyldighed. Det kan omgås ved, at folk for lejligheden løser sognebånd til en anden præst, som lader Lund fungere på sine vegne. Den mulighed må afskæres. Sagen har den vanskelighed, at rigsdagen kan gøre bgl. ægteforening obligatorisk for alle, det kan en ny regering gennemføre, så her må udvises smidighed. Virkningsfuldt vil det være at forbyde folkekirkens præster at lade en udtrådt præst fungere på deres vegne, samt at lade sig betjene af ham. Videre kan der retfærdigvis ikke gås (CdeSA = Cederfeld de Simonsens arkiv).

10. H. 1882 1549, Love Exp 17/2 1883.
11. Love Exp. 11/4 1883 jvf. KhS 5 VI s. 433, Aalborg bisper s. 48, note 2. Cederfeld bemærkede 15/3: En nægtelse vil ligne en voldshandling og man har uanfægtet ladet menigheden beholde kirken, som kirkegården hører sammen med. Men Lund må ikke tale og foretage jordpåkastelse. Tager man ganske roligt og med sikker hånd på frimenigheden, og betragter den og Lund som udenfor folkekirken, vil der ikke eksistere en frimenighed om et par år. Vil Lund og menigheden opgive påstanden om, at de står i folkekirken, kan der indrømmes dem ret til ligtale og jordpåkastelse (CdeSA). Jvf. note 15.
12. Aalborg bisper s. 50, Thyssen s. 286.
13. DKt 1883, s. 146.
14. Sst. s. 148, Aalborg bisper s. 51.
15. Nykøbings resid. kapellan fra 1879, Hans *Vilh. Hansen* havde et tillidsfuldt forhold til Cederfeld. VH skrev til Lund 3/2 1883: Privat betror jeg dig, at en afbigt fra din side, især for ikke at have brugt den af biskoppen åbnede mulighed ved den sidste børnealtergang, formenes at kunne genvinde dig »de høje Aanders Naade« – og 5/5 1883: Provsten mener at kunne sætte igennem hos biskoppen og ministeriet, at der gives fuld frihed til nadver- og prædikenfællesskab, hvis menigheden vedkender sig sin stilling udenfor folkekirken og giver en undskyldende redegørelse for altergangssagen. Jvf. Lund 5/5 1883 og 6/3 1885 til Fr. Nygård.
16. Møller havde været kapellan hos den svagelige Chr. Lund, sognepræst Øsløs-Vesløs-Arup, iøvrigt en broder til Rasmus Lund. Det forekommer troligt, når det berettes (Klim 100 s. 33), at biskop Lind havde foreslået M. at holde op som kapellan og derved nøde Lund til at søge afsked. Der blev da et embede til M. og Lind undgik et annekts til valgmenigheden på Mors eller nok en valgmenighed i stiftet, nord for Limfjorden. Det er også troligt, at M. afviste det, så meget mere som hans hu stod til at blive præst for en fri kreds, noget som der taltes om ind i 1882, før Chr. Lund søgte afsked 30/12 1882. Da embedet var ledigt, kan andre have afholdt sig fra at søge det, fordi de ventede, at det skulle M. have, men han søgte det ikke så lidt som noget andet præsteembede siden (Nedergaard IV s. 610 har en dårlig lokal kilde). Kun én søgte, den grundtvigske W. Thomsen, kapellan på Mors, som nok forinden har berådet sig med M. (Her er megen teori; det forklarer blot så meget, at det forekommer rigtigt). Også her mangler ansøgningen med påtegninger (praksis, når den førte til udnævnelse, jvf. KhS 1986 s. 111), men i »Forestillinger« 1883 citeres de sidste. Sognepræsten på Mors havde anbefalet ham pænt, også Cederfeld gjorde det »paa det Bedste til det Embede« hvorom han søger, sådan også Lind: »T. har i 5 Aar samarbejdet med en ikke Grundtvigianer«, han er godmodig og venlig, gør et godt indtryk på folk, derfor »troer jeg, at han, der er Grundtvigianer« vil kunne ansættes her, hvor »Stemningen i det Hele taget er imod den nævnte Retning«. Lind citerer forkert fra de fire adresser til ministeriet med godt 200 underskrifter. Det hedder deri, at »en Del har sluttet sig til Møller«, det har »Flertallet i Sognene dog ikke kunnet« for han var en mand »i udpræget Retning«, og det udtrykte ønsket om at få en mand »der ikke er yderliggaaende i nogen Retning«, som folk kunne slutte sig til med kærlighed, og som ville tage sig af de unge ved konfirmandundervisningen, det har mindre været tilfældet i de forudgående år. (Jeg gætter igen: De smukt skrevne adresser er ført i pennen af en lærer, *bl. a.* fordi han ikke delte de grundtvigskes modvilje mod udenadslære og deres forkærlighed for friskoler.) Blandt akterne ved udnævnelsen ligger et resume, udarbejdet til ministeren, som Scavenius påførte »Thomsen indstilles« til udnævnelse (JJ 1883 384). Skyldes den forelæggelse, at der forelå en adresse? eller fordi der var

tale om en grundtvigianer, der i Askov havde underskrevet den store adresse, eller begge dele? Jvf. Thyssen s. 280, KhS 7 III s. 492 og Rambusch s. 129f. (Det må være en opgave at følge avancementerne for et repræsentativt udsnit af de præster, der havde underskrevet Askov-adresserne.) Uden at angive årstal nævner Nedergaard (IV s. 610), at Møllers venner i de gamle sogne, »der ikke ønsker en Sprængning af Folkekirken« ansøgte om, at han, skønt frimenighedspræst, kunne prædike i sognekirkerne der, det var dog bedre end at det skete i forsamlingshuset (Klim 100 40). Thomsen gav sin »fulde Tilslutning« dertil og betonede, at der hos de folk ikke var mindste spor af separatistiske tilbøjeligheder. Ansøgningen er ikke nået ministeriet, ifølge journalbøgerne 1883-90, bispnen har med føje kunnet stoppe dette som umuligt, akterne beror da i bispearkivet LaV.

17. Højskolebladet 7/11 1883. – Der findes nogle facts om menighedens første tid, som meddeles her (Klim 100 beretter for løst, s. 32ff). Sommeren 1882 må kredsen have henvendt sig til Møller om at han blev præst for en fri kreds (før 7/7 jvf. note 57). Der blev begyndt forsigtigt, M. skulle være medhjælper for Rasmus Lund og særligt betjene menighedsmedlemmer nord for Limfjorden. Sept. 82 søgte Lund, 55 år, om at få M. anerkendt som medhjælper (H 1882 1226) og 18/10 erklærede ministeriet sig villigt til at indstille M. til anerkendelse samtidig med hans afsked, hvorom det forventede ansøgning. (Det blev altså ikke afslag, Klim 100 s. 33. – Samme dag fik Vilh. Birkeadal, Ryslinge tilsvarende forhåndstilsagn og i november søgte Karl Povlsen afsked og ministeriet tog skridt til, at anerkendelse meddeltes denne.) I december søgte M. både afsked og anerkendelse, men da havde biskop Lind jo indstillet Lund til afsked. Chr. Lund søgte afsked 30/12 og fik den få måneder efter, M. skulle jo være præst for en fri kreds. 24/1 83 skrev ministeriet til Lind, at sagen om anerkendelsen af M. måtte være bortfaldet med Lunds afsked. 9/4 1883 forlod M. Øsløs og bosatte sig i Klim (i Gertsens friskole). 23/3 søgte han ministeriets godkendelse af, at friskolelærer Gertsen fungerede som kirkesanger ved de gudstjenester, som han med pastor Brahms tilsladelse holdt i en af pastoratets kirker. »Herimod intet« afgjorde ministeriet 25/3 (JJ 1883 559). 14/8 1883 skrev M. igen fra Klim, »hvor der paatænkes oprettet en Valgmenighed med undertegnede til Præst«, hvorom der, »når Kirken bliver færdig vil blive indgivet Ansøgning om kongelig Anerkendelse«. M. havde stadig prædiken i Klim kirke og havde forberedt 6 børn til konfirmation, han søgte godkendt at det skete senere end foreskrevet. Provst Schjøtt anbefalede, også Lind 20/8 (Klim 100 s. 33f har ret, autoriteterne lagde ikke hindringer i vejen, endnu!). Men ministeriet tøvede, afventede det en ansøgning om anerkendelse af valgmenigheden? Først 3/10 meddelte det Lind, at M. måtte udsætte den konfirmation indtil den påtænkte anerkendelse forelå, da M. »for Tiden ... uden fast Ansættelse som Præst i Folkekirken ... savner Hjemmel til at foretage Confirmation«. Dette kan Lind vanskeligt have overset før – men forbigik han det, naget af bruddet på Mors ønskede han ikke på nogen måde at gøre noget, der kunne fremme en ny frimenighed? Gætværk er det – fakta er, at Lind 5/10 for ministeriet undskyldte, at han ved sin anbefaling alene havde tænkt på forrykkelsen af konfirmationen. L. tilføjede: Siden havde M. 14/9 meddelt ham, at Brahm (atter såre imødekomende) holdt sin konfirmation i en anden af sine kirker, så M. kunne holde konfirmation i Klim på den normerede dag, og det havde L. givet tilladelse til. Han sluttede, at han nu havde gjort M. »opmærksom paa den Stilling, som han foreløbig indtager« (JJ 1883 1123). Kom dette, måneden før kirken indviedes, som et forvarsel om, at Klim kunne få sine genvordigheder ganske som på Mors, og blev det anstødsstenen til, at der blev frimenighed i Klim? 19/10 stod i Sorø Amtstidende, at der i Hanherrederne blev dannet en menighed udenfor folkekirken (Hans

- Jensen var da redaktionssekretær og nær ven af Peter Rønne med gode forbindelser i Klim). 16. 18 og 19/10 skrev bispem til provst Schjøtt og talte med ham 23/10 om at tage et møde med kredsens. Det blev først 6/11, dagen før det i Højskolebladet blev meddelt offentligt, at menigheden ikke søgte anerkendelse og 14 dage efter Sorø Amtstidendes notits, så det flyttede næppe meget. Man kan spørge om noget var ændret, hvis bisp og provst havde nølet mindre? Schjøtt mente, at ministeriets meddelelse 17/10 om, at en afgørelse i absolutions-sagen blev udsat for at KR kunne overveje den, betød noget. Alene af tidsmæssige grunde kan den ikke have betydet noget afgørende, men den kan have befæstet nogle i deres trufne afgørelse.
18. Karl Rønne og Høve-kredsens, se KhS 1974 s. 163f og Høve 100 s. 19ff.
 19. Cederfeld havde selv talt om at klare valgmenigheden med »en Jernhaand i en Fløjls-handske« (Thyssen s. 271) og forholdet til frimenigheden »ganske roligt og med sikker Haand« (jvf. note 11).
 20. Egl. skrev Lind »nogen kirkelig Handling« (KhS 5 VI s. 441f), men det må gå på viselser. Om nødssituation, se Linds monitum KhS 5 VI s. 429. – Cederfeld opgjorde siden antallet af viselser sådan: 14/9 1884 foretog Lillelund en vielse i Ansgarkirken, M. A. S. Lund, også en broder til Rasmus Lund, viede maj 1886 to par, op mod 1890 foretog han igen en »hjemmevielse« dér (Aalborg bispers s. 104 noten). Hertil kommer R. Lunds vielse i Bjergby, som siden omtales.
 21. Hertels beretning KhS 5.VI s. 407ff og samme i brev til Otto Møller 14/4 1883, jvf. Aalborg bispers s. 49. – Cederfeld fabulerede og skrev 17/4 1883 – privat – til Lind: Hvis menigheden erklærer sig for udtrådt af folkekirken er forholdet et andet. Opretholdes trosfællesskabet hindrer intet væsentligt, at præsterne deltager i dens gudstjenester og åbner deres kirker for Lund, forudsat at han følger folkekirkens forskrifter. Betingelsen for inter-kommunion er, at Lund gør afbigt. 6/5 1883 skrev C. til de syv grundtvigske præster, der havde søgt forhandling med Lind: Hvis menigheden igen skal anerkendes, må Lund gøre afbigt, der kan da ventes liberalitet og opnås tilladelser til afvigelse i særegne tilfælde (jvf. note 9), hvis menigheden holder igen, sådan som Vilh. Hansen siger, at den vil. Hvis der gøres afbigt, kan der blive frit samkvem mellem menigheden og folkekirken og dens præster (CdeSA, jvf. Vilh. Hansen note 15).
 22. Provst N. W. Rohde, Thisted (provst 1875-92) skrev 3/5 1883 til Cederfeld: »Den rare, kjærlige Mands gode Hjerte er løbet af med ham«. Cederfeld, se KhS 6 VI s. 413 og stiftsprovst C. Rothe, Kbh. i brev 12/4 83: At De skulle tænke på at træde af (som provst), fordi De synes, at biskoppen har strakt sig for vidt, kan jeg ikke se (begge CdeSA). Lind havde 15/12 1882, hvor Lunds afsked var besluttet, men ikke kendt, skrevet: »Et maa jeg tilføie: De maa endnu ikke tænke paa at forlade Mors« (s.st.). Cederfeld begyndte 28/10 1884 at søge andre embeder, Lind påtegnede at han som provst var »aarvaagen og nøiagtig«. Bagklog kan man jo spørge, om det var idel ros eller deri også var malice? Men 17/4 1883 var C. af ministeriet indstillet til Ridderkorset, her gentoges ord fra Lind: Han var »en særdeles virksom, dygtig og retsindig Embedsmand, i Besiddelse af grundige og omfattende Kundskaber, og har bestyret sit Provsteembede ... særligt under vanskelige Forhold som den hidtilværende Valgmenighed ... have foranlediget«. Samtidig blev Lind, dekoreret to gange før, indstillet til Kommandør II for i sit stift »under undertiden vanskelige Forhold« at have »udvist en saadan Besindighed, Dygtighed og Nidkjerhed« at han fortjente majestætens allerhøjeste anerkendelse (Forestillinger 1883 s. 87 om 11 gejstliges dekorerings).
 23. KhS 5 VI s. 428, 444f, 447f.
 24. Omkring 1880 var flertallet af præsterne på Mors grundtvigske, fire af dem havde i

Askov underskrevet den store adresse, to den lille. Myndighederne viste flid med at få præster til ledige embeder, som kunne dæmme op mod grundtvigianismen. 1883 var der syv grundtvigske præster bag henvendelsen til Lind og 1889 var der fem præster bag ønsket om god forbindelse til frimenigheden. – Vilh. Hansen, Nykøbing vedblev, lige fra 1883, at skildre hele forløbet, en af hans seneste udførlige optegnelser hedder »Om Lunds Præstevenner«. V. H. fortæller, at han under en vakance holdt gudstjeneste uden altergang, og efter den spurgte Lillelund ham: Hvornår prædiker du i Nykøbing? L. og hans kone havde ikke siden Lunds afsked været til alters og syntes, at de dårligt kunne vente længere. V. H. svarede, at de havde det lige sådan hjemme, men havde tænkt at gå til alters hos Lund »som altid før«. Det var også L.s ønske, men han havde ikke villet tage det skridt alene for ikke at bryde fællesskabet. »Vi enedes om det«, blot ville V. H. have tid til at meddele biskoppen, »hvad jeg agtede at gøre og hvorfor«, slutter V. H. herom.

25. KhS 5 VI s. 417 og 423. Hertel tilføjer: Jeg kom aldrig siden til Mors. – Laura Lund skrev 2/1 1884 til Fr. Nygårds hustru: »Vore præstevenner tyndes svært ud; vi har på en måde kun Lillelund. Hertel kommer her ikke, Hansen og Jansen meget sjældent, så provsten behøver ikke at ulejlig sig med at få dem fra øen«. – Et øjebliks misstemning eller en nøgtern vurdering?
26. Niels Petersen s. 244: »Nr. 2609 1883-84 Akter vedrørende cirkulære af 4.1.1884 til biskopperne om frimenighedspræsters stilling«.
27. Lindhardt undervurderer i Aalborg bisper s. 51 baggrunden, fare var der, kom blot andetsteds fra, fra Niels Lindberg. 2/2 og 1/3 1883 havde han bl.a. skrevet, at ministeriets forbud mod kirkeligt fællesskab med Lund intet betød. Vil de høje herrer tælle kirkegængere eller altergæster for at holde rede på, hvem der hører til Lunds menighed? Folk som ønskede at vies af Lund, kunne løse sognebånd til en anden præst i folkekirken, som kunne lade Lund foretage vielsen i sin kirke og på sine vegne. Lund var jo at betragte som tjenstledig præst. – Lindberg og Cederfeldt så ens på den sag, den sidste ville blot have stoppet muligheden for den omgåelse, mens Lindberg ville bruge den. Derfor skrev han 26/3 1883 til Rasmus Lund: Når Lillelund »har tabt noget af sit Mod« (på de vielser), vil jeg da gerne »indrømme, at Sognepræster ikke bør sætte deres Stilling ind paa en Sag som Brudevielse, der jo ikke af os betragtes som »Sakrament««. Men Lindberg ville det selv, derfor meddelte han Lund, hvordan der i givet fald skulle gås frem: 1) Bruden løser sognebånd til mig, jeg skal have attest fra hendes præst, lugter en uvillig præst lunt, kan han nægte det, mens en villig præst måske kan komme i forlegenhed, 2) Lund skal have alle papirer i orden og kongebrev (for fritagelse af lysning og tilladelse til hjemmevielse) løses, samtlige papirer sendes mig, 3) »Jeg skal sende Dig Fuldmagt til at foretage vedkommende Vielse i Huset (Ans-garkirken), 4) Du maa sende mig Underretning om at Vielse er foretaget, 5) Jeg sender da Brudens Sognepræst Anmeldelse om, at Vielsen er foretaget ved Stuebryllup« og meddeler alt fornødent. Følges dette, er det ikke en vidtløftig sag, når du har alt og sender mig det, kan du have fuldmagten få dage efter. »Jeg tror slet ikke der behøves ret mange Vielser for at overtøge Myndighederne om, at de meget lovlig lader sig foretage paa denne Maade; saa vil vel dine Præstevenner paa Mors faa lidt Mod igjen og vil uden Fare kunne tilbyde deres Tjeneste. – Jeg tror, som sagt, kun, at det behøver at ses engang eller to«. – Det hidtil refererede må gå på det principielle, men der var til-lige tale om et bryllup for et par fra Mors, friskolelærer Niels Kiær, Trunderup på Fyn og Kristiane Jensen »af Kerteminde«, de »holder nok paa at Brylluppet skal være her, det bliver dem for kostbart, mener de, at rejse til Mors«. Det næste brev handler om det bryllup. – 22/5 1883 fortsatte Lindberg: »Jeg vil dog endnu engang forsøge paa at

faa Dig herover ... baade for din egen og for Morsmenighedens Skyld vilde [det] faa Betydning, om Du i en endnu anerkjendt Menighed kom til at øve Præstegjæmning, saa baade Myndighederne og Folket kunde faa at se, at dette lovlig kan ske. Jeg har jo ikke faaet nogen officiel Tilkjendegivelse af, at jeg ikke kan eller maa benytte din Tjeneste som Tilfældet er med dine Herredsbrødre«. Jeg foreslår, at du foretager vielsen 1. juni, den 2. juni holder vi møde. »Om Søndagen prædiker Du og holder Altergang ... Lad mig med »omgaaende« vide, om vi maa vente Jer, at jeg ... kan kundgjøre det ved Kirken«. – Kirkebogen viser, at Lund foretog den vielse 1/6 og at den indførtes i kirkebogen ganske som andre vielser.

28. Det nævnte cirkulære stiller sagen i bero, indtil KR har overvejet den (H 1882 1401). Spørgsmålet refereres her som eksempel på, at undtagelser kunne gøres (Cederfeld note 9), og for at vise, hvor langvarigt det blev, men også for at vise, at selv de stiveste støtter kunne omsinde sig: Allerede 1880 blev Lind noget altereret ved at erfare, at Lunds indførelse af konfirmation og konfirmandaltergang samme søndag – det første konfliktpunkt – også betød, at skriftemål og absolution faldt bort; det så ministeriet alvorligt på, L. kunne fratages stadfæstelsen som valgmenighedspræst. 14/11 1881 skrev Lind, at L. ved at indføre en ny art altergang uden skriftemål og absolution har forbrudt sig. 12/6 1882 fortsatte Lind: Det var »aldeles utilstadeligt« for en præst på egen hånd at foretage sådant, var der folk, som insisterede på sådan altergang, måtte det for ministeriet »hvorvidt deres Begjæring kan opfyldes«. (Aldeles utilstadeligt var Martensens ord, da han blev hørt i sagen, om dette »ganske vilkaarligen at tilsidesætte Ritualets Forskrifter«, hvorfor M. 11/8 1880 havde ønsket, at det blev tilkendegivet Lund, at han måtte holde reglerne, hvis han fortsat ville være valgmenighedspræst (Sj bispearkiv 361/1880, LaK). Thy-boerne gjorde den sag til deres og søgte 10/8 1882 om at få deres begjæring opfyldt. Lind og ministeriet måtte forhøre sig nogle gange, for at få klart, at ansøgerne godt kunne overvære skriftemål og syndstilsigelse, men ikke selv kunne leve med, at det var en betingelse for at gå til alters, kun ved en fritagelse her kunne deres »Samvittighedskrav« tilfredsstilles. Da de også erkendte, at syndsforladelsen i dåben stadfæstes i nadveren, mente Lind, at de var i overensstemmelse med evangelisk lære, så ønsket kunne imødekommes. Det ville også få betydning »for ikke saa faa alvorlige Christne«, skrev Lind 28/10 1882 til ministeriet. Han havde også bemærket, at ansøgerne var »meget bestemte i deres Meninger og Fordringer«, så afslag kunne få dem til at gå ud af folkekirken. »en Ulykke« for dem at blive »en Sekt« og uheldigt for folkekirken, om den foranledigede dette på et punkt, der lod sig forsvare både ud fra et kristent og et luthersk standpunkt. Den uorden, der kom, kunne tåles, når en tilladelse kun gjaldt de 23 ansøgere og andre, som gennem deres præst søgte derom. Da Lund var afskediget spurgte ministeriet, om ansøgerne fastholdt ønsket, det svarede de 25/2 1883 ja til, og at de forblev i folkekirken. (Om grunden dertil se Aalborg bisper s. 50, Thyssen s. 286). Lind bad deres daværende sognepæst, provst Rohde, om at samle dem og forklare den kirkelige skik, samt klargøre, at hvis andragendet blev afslået, burde de ikke for »saa ringe en Aarsag« gå ud af folkekirken. (Rohde havde ikke lyst til det, men var jo bedt om det, til Cederfeld 17/4 1883). Han mødtes 4/3 med de nu 24, og fandt blandt dem »oprigtige og alvorlige Christne, hvem det var en Hjertesag at faa Andragendet bevilliget«, ligesom de inderligt ønskede at forblive i folkekirken. Han anbefalede imødekommenhed. (Sagsforløbet har flere fra Mors skildret, bl.a. Cederfeld og Vilh. Hansen). Ministeriet mente nu ikke at kunne undlade at høre samtlige bisper, svarede det 31/3 1883. Vi møder siden de andre bispers standpunkter, her kan vi nøjes med Martensens svar 13/4: Selv om han ikke var for at imødekomme »den overhaandtagende Individualisme«, så kun-

ne det ikke benægtes, at de bestående forhold med syndsforladelse, meddelt »uden noget virkeligt Skriftemaal har fundet Sted, ikke ganske stemmer med sit Begreb, der forudsætter en personlig Syndsbekjendelse«. Det kunne ikke genoplives, derfor kunne »de Enkelte der maatte begjære det [få] Dispensation«, hvis der var præster som ville tage dem til alters på den vis. Dog måtte den vanlige opfordring til selvprøvelse og syndstilsigelsen bibeholdes, det ville menighederne næppe heller opgive (H 1882 1401). Men biserne var ikke enige, derfor cirkulæret 17/10 1883, der åbnede for, at de i KR kunne finde en løsning.

29. Andre konfliktpunkter fra Mors.

30. J. K. Jansen, sognepræst tre steder på Mors 1881-1922.

31. Scavenius havde under sin skolegang i Kbh. boet hos Lind 1849-55, han var også hans lærer og opdrager (Rambusch s. 15ff). Linds andel i KR's oprettelse er større end hidtil antaget (Aalborg bisper s. 58), derom i en senere skildring af S. som kirkeminister.

32. JJ 1883 1673. – 2/1 1884 skrev Laura Lund til Fr. Nygårds hustru: Provsten har været efter J. på grund af Lunds vielse, da J. søgte Dragstrup var han »meget nærgående«. Men tre mænd derfra forlangte hos provsten hans hjælp til at få J., de gav ham det glatte lag, så de nær var vist døren. Det siges, at der kun var en anden ansøger, ham skrev folk fra V. Jølby til, »så han er ikke ansøger. Ministeriet har sagt, at Jansen fik det ikke«, det sidste må være provstens formodning og den holdt ikke. Forestillinger 1884 nævner to ansøgere, den ene meget vel anbefalet, J. var den anden og ham havde beboerne andraget om at få. Provsten, til hvem biskoppen slutter sig, nævner, at J. har lånt Lund sin kirke til vielse, derfor vil hans »Befordring være til stor og ubodelig Skade for den kirkelige Ordens Opretholdelse«. J. havde forsvaret sig og »afgivet Til-sagn om for Fremtiden ikke at lade saadant ske«. Cederfeld frygter dog, at J.s udnævnelse »af alle Parter maa blive anset for en Sanktion fra Kirkebestyrelsens Side« af frimenighedens holdning »tværtimod Regjeringens Udtalelser«. Men ministeriet fandt det »hensigtsmæssigt« at beskikke J., »de vanskelige Forhold i Pastoratet kan voxte Andre« ukendte dermed »over Hovedet«. J. vil »kunne holde Menighederne sammen«. – I 90'erne søgte J. igen, og provst Aastrup anbefalede den meget afholdte grundtvigianers befordring, han havde trange kår. Det gjorde biskop Schousboe også, men tilføjede også, at J. tidligere havde været temmelig yderligtgående og stærkt knyttet til den frikirkelige bevægelse, han var dog i de senere år blevet besindigere. Dette påførtes til 1897, året efter fik J. sit tredje embede på Mors, hvor han blev.

33. C. T. Engelstoft, Fyns biskop 1851-89.

34. KK 1884 233, Engelstofts påtegning i Niels Lindbergs arkiv.

35. Således 20/3 om »Politisk Theologi i Norge«: Deroppe skal de snart kæmpe for kirkelig frihed; eller 5/4 om Fredrik Nielsens »Statskirke og Folkekirke«: Overalt kan man slutte, at tvang eller mangel på frihed i statskirken har fremkaldt frikirker. Hvor havde Grundtvig ret, når han ville løse sognefolk og tage mundkurven af præsterne; eller 22/4 om V. J. Hoff's bog »Livet og Loven«: Hoff finder, at biskop Lind havde taget stilling til Lund udfra åndløs opfattelse af lovens bogstav; samme dag også om Cederfelds bog: »Forsvar for Præsteløftet ...«: Det siges, at adskillige kirkelige bestemmelser er gået af brug, men det siges ikke hvilke.

36. 7/8 skrev L. til Lund: »Du ved jo ikke ... at jeg foruden Rundskrivelsen af 4. Ja. d. Aa. efter min Artikel i Morgenbladet ... modtog en yderligere *Advarsel* fra Ministeriet af 14. Febr. mod at benytte Fripræsters Tjeneste. Meningen med at *true* mig med Domstolene er vel den, at jeg kunde blive *fradømt* Anerkjendelsen. Jeg frygter dog ikke Domstolene i denne Sag«, den kan jeg lægge »i Guds Haand, men bruge den Smule Forstand vi har paa bedste Maade«, sådan slutter brevet. Det havde L. begyndt med at

omtale sin praksis ved vielser, brudens sognepræst varetog forundersøgelserne og lysningen og sender bevis derom. »Men det er jo rimeligt at Bruden løser Sognebaand til mig«, hvad jeg tilmelder sognepræsten, men jeg må have brudeparrets navne, så »jeg til enhver Tid kan gjøre Rede derfor«. Om de deroppe forbyder dig kirken er ikke godt at vide, præsten vil måske spørge brudeparret, om jeg kommer og vier dem, og de vil vel svare, »at det bliver dig paa mine Vegne«. Så kan der snart telegraferes til Aalborg og Kbh. »og dersom et ministerielt Forbud blev nedlagt imod at *du* maatte benytte Kirken, ja, saa stod vi der«. I givet fald var det vel »tidsnok at løse Kongebrev og at du da viede dem i Angarkirken. Du maa have en Fuldmagt fra mig med Anmodning om at forrette Vielsen«, der kan bruges i begge tilfælde. »Begynder vi paa denne Sag, synes mig, vi maa stille den saaledes, at vi ogsaa kan føre den til ende. At løse Kongebrev (*naar Bruden har løst Sognebaand til mig*) vil jo aabenbart være den sikreste Vej; ti saa kan ingen lægge sig derimellem; det bliver først, naar jeg tilmelder Sognepræsten, at det er sket, at han faar det at vide« ... – Lindbergs tanker gik langt, han vilde ikke blot bemyndige Lund til at foretage vielser, men ogsaa, hvis det nægtedes, føre sagen helt til højesteret. Det fandt Lillelund og andre på Mors urigtigt. (Ifølge Lillelunds skildring af Mors-menighedens historie, dateret 3/12 1896, her efter Anders Dissings optegnelser i LaV).

37. Biskoppen må allerede da have kendt til Lillelunds vielse 14/9 1884 (note 20). Lillelund skrev 3/12 1896, at Lind ikke dristede sig til at forbyde ham at prædike og gå til alters i Angarkirken, men truede med at forelægge sagen for ministeriet. Så tog L. til Lind og sagde, at frimenigheden kunne blive en sekt, hvis den ikke havde forbindelse med folkekirken. Skønt Lind misbilligede det, ville han dog finde sig i, at L. vedblev at prædike og gå til alters der. Det afgav han en skriftlig erklæring om til provsten. H. B. Lillelund forblev hele sin præstetid 1866-1902 på Mors, de første år som kapellan, siden forflyttedes han til embeder på øen. To gange søgte han forgæves i 1877. Her henholdt Lind sig som ny biskop til sin forgængers vidnesbyrd om L.: Klarhed og varme i Ordets forkyndelse, fattelighed i fremstillingen og iver i den præstelige gerning – samt til den vurdering provst W. Boethe (Cederfelds forgænger) gav: En særdeles velbegavet og ivrig præst, »men hans Retning er yderligt gaende nygrundtvigsk baade i kirkelig og politisk Henseende, og han kan i det Hele siges at være en Støtte for Partivæsenet her paa Øen. Jeg tør derfor ikke lade ubemærket, at det store Flertal af Menighederne, hvor der findes en alvorlig, levende Christentro, nødtigt vilde have en ny Præst af den angivne Retning, og at det kun er et Mindretal, der vilde finde sig tilfreds ved ham«. – 1883 visiterede Lind på Mors og skrev om L.: En retsindig og hæderlig mand, med virkelig omhu for sine sognefolk og med mange interesser; men han er tillige ivrig grundtvigianer, virker ogsaa som politiker og har store sympatier for frimenigheden (efter Aalborg bisper s. 52).
38. Lind til ministeriet 3/2, justitsministeriets udtalelse, afgørelsen LL 1885 166, Love Exp 16/2 1885.
39. Lund skrev 28/8 1885 til Fr. Nygård: »Justitsministeriet har ordret fogederne til at bekræfte vore folk i ægteskab«, selv om de ingenlunde skulle sig fra folkekirken, når de kun andrager om borgerlig vielse, og melder at de tilhører den menighed, »Lund står i spidsen for«. Grunden er selvfølgelig, at de dog må antages at være udenfor folkekirken. Provsten kan da meddele sognepræsterne, at al anledning for dem er bortfalden til at ægtevie frimenighedens medlemmer. Når flere jubilæumsskrifter anfører (Mors 100 s. 69, Klim 100 s. 40 jvf. Stevns 1934 s. 25), at Marie Lund meldte sig ud af folkekirken før sit bryllup, da har det kun kunnet tjene som en demonstration af, at hun i årene 1883-86 var i folkekirken. Nu lader de skrifter cirkulæret ganske uomtalt.

- og det er uklart, hvad der fra dette bryllup blev skik i Mors-menigheden; om hun foretog en sådan demonstration, nærmest tom var den, eller brugte cirkulærets udvej og slap for direkte at erklære sig for udenfor folkekirken. Det er klart, at der er skrevet på for spinkelt grundlag; fra Klim tilføjes, at myndighederne blev »senere ... mere smidig«, det var de forud blevet.
40. Johan Carlsen, sognepræst Høve-Flakkebjerg 1876-84. Han var tidligere kommet kredsen der på tværs, før Karl Rønne blev præst der, Høve 100 s. 17.
 41. J. C. L. Winther, Gimlinge, provst 1870-87.
 42. C. Rothe, stiftsprovst Kbh. 1865-92.
 43. KK 1884 235, journalbogen kun tilført »Res«.
 44. J. N. L. Schjørring, sognepræst Ørslev-Sønder Bjerge 1878-99, jvf. KhS 1974 s. 168 og Høve 100 s. 27.
 45. Omtales senere udførligt.
 46. KK 1884 243.
 47. B. J. Fog, biskop Aarhus 1881, Sjællands biskop 1884-95.
 48. Således indleder Karl Rønne i frimenighedens protokol, både i Stevns 1934 s. 21 og Stevns 1967 s. 28 ved man, at den første gudstjeneste med altergang fandt sted på Poul Nielsens gård Karlshøj. Thorvald Elmquist, en moderat grundtvigianer, var sognepræst over 35 år, fra steder i Jylland til Sjælland. I årene som emeritus skrev han 1917-20 erindringer. Han mindedes Karl Rønne, hans nabopræst i de unge år og en god ven: Et elskeligt menneske, en idealist og barnlig, hjertensgod. Som Grundtvigs fuldtro discipel var han velbevandret i hans forfatterskab. Han var inderlig lykkelig da han blev valgmenighedspræst i Høve, men »hans Kaar blev ikke blide. Blød og eftergivende som han var« blev han ikke behandlet hensynsfuldt og mærkede alt for tydeligt, at han ikke tilfredsstillede de blaserte og kritiske frimenighedsfolk. Nogle år fik han en lysere tid på Stevns, men også her afløste bitre skuffelser den første begejstring. I sine sidste år var han uden præstegerning, »kun omrejsende Foredragsholder«. Han døde 1907, 65 år gammel.
 49. Dåben indførtes som den første på Stevns i Høve frimenigheds kirkebog, blandt fadderne var Poul Nielsen, kredsens drivende kraft. – Når det fra Stevns hævdes (Stevns 1934 s. 25, 30 og 1967 s. 28ff jvf. Høve 90 s. 20 og Høve 100 s. 118), at dåben blev angivet til ministeriet, som bestemte, at fadderne til børn døbt i grundtvigske frimenigheder, sattes udenfor folkekirken, er både det første og det sidste jo skrøner. – De kan støtte sig til, at en sognepræst noget senere vægrede sig ved at godkende medlemmer af en frimenighed (i Gevnø) som faddere ved en dåb, men han blev underkendt af ministeriet. Dåben var egl. foretaget for sognebåndsløserne af en anden præst, og det var den kirkebogsførende præst der vægrede sig ved at indføre sådanne som faddere. Han fik at vide, at han i det ærinde ikke skulle indlade sig på undersøgelser, men indføre det fornødne, Love Exp 26/4 1892.
 50. P. F. J. Funder, sognepræst Spiellerup-Smerup 1880-1905.
 51. T. Thaning, Hellested, provst 1865-90. – I skrivelse 13/5 1886 svarede ministeriet denne om spørgsmål fra en sognepræst sådan: Medlemmer af sognemenigheden, der var gået til alters i frimenigheden og dermed var udtrådte af folkekirken, kan ifølge grundlovens § 77 ikke afkræves højtidsoffer; ønsker de siden at genindtræde i folkekirken skal de afgive en erklæring til sognepræsten, og der er ikke mere at foretage; folk kan ikke gå til alters begge steder, er de udenfor folkekirken kan de ikke forde at blive betjent af dens præster ved alterbordet. Under særlige omstændigheder, som sygdom, er der intet til hinder for det, når »Præsten er villig til at meddele dem Sakramentet« MM 1886 509, Love Exp 13/5 1886.

52. LL 1885 1139, Love Exp 22/8 1885.
53. Med hensyn til KR's enkelte medlemmer samt grundholdningen der, henvises til P. G. Lindhardt: *Bisperne mellem Højre og Venstre*, Jyske Samlinger, Ny Række III, 2, s. 125ff. Højremænd var bisperne, de fleste provster og en god del af præsterne, så de følte ikke, at de også havde taget parti, undertiden også som embedsmænd (tydeligst ser vi det hos Schousboe siden), men så let, at det gjorde de venstremænd, der opponerede mod regeringen. Gylling-præsten Otto Møller var grundtvigianer, om hans politiske stade ved jeg kun, at han gik hårdt i rette med de grundtvigske, der støttede Venstre. Han følte sig vel upolitisk. Højre vidste bedre og støttede udgivelsen af hans pjece »Politik og Kristendom«, Rambusch s. 72. – Efter Alberti-katastrofen skrev O.M. til Jens Nørregaard, Thestrup højskole: Den sørgelige ulykke, der har ramt os, »viser hvad det demokratiske Styre saa at sige med Nødvendighed fører med sig, snæver Synskreds og ringe Æresfølelse; noget saadant vilde ikke kunne ske under en Højreregering«.
54. Journaliseret sammen dermed under H 1882 1549. Der er ikke vidnesbyrd om stillingtagen hertil i ministeriet, jvf. Aalborg bisper s. 48.
55. LL 1885 544, Love Exp 26/8 1885.
56. P. Georg E. Brahm, sognepræst for Klim, Torup (hvor præstegården lå) og Vust sogne 1873-86, underskrev i Askov den store adresse.
57. Mon kredsen i Klim virkelig forstod, hvor afgørende en støtte B. gav den, og hvad det kostede ham? Der er (i Klim 100 s. 30f, 33f, 37, 44, 59 og 62) tegn på det. Både korrektioner og holdepunkter for menighedens tilblivelse kan findes udfra B.s ansøgninger om forflyttelse. Han ansøgte fire gange i 1879 »udelukkende af økonomiske grunde«, familien var stor. Provst Schjøtt påførte 2/6 1879, at B. var dygtig og havde stor kærlighed til præstegerningen og fik megen tilslutning, han var brav og hævdede sin selvstændighed »under de vanskelige Forhold i hans Kreds, der er stærkt gennemagiteret, særlig hvad Politiken angår; og hvilke hans Anskuelser end ere, har hans Optræden altid været loyal, og han har aldrig givet sig af med Agitation«. Hertil føjede Lind 3/6: B. var »en begavet Prædikant, en alvorlig og retsindig Mand ... besjælet af videnskabelige Interesser. Han er Grundtvigianer og Venstremand, men agiterer ikke«. Det kan ikke undre, at der måtte 15 ansøgninger til i 1880, hvor Lind efterhånden ændrede sin sidste sætning til: »Han er af den grundtvigske Retning«. 1881-82 skrev han 20 ansøgninger. Schjøtt udelod efterhånden omtalen af politikken. 7/7 1882 skrev B., at han før udelukkende havde søgt af økonomiske grunde, nu var der en »ikke mindre tvingende grund ... den nemlig at man har bestemt sig til at danne valgmenighed her i pastoratet i nær fremtid. Skønt jeg i og for sig ikke misbilliger dette skridt, må det let skønnes, at min stilling i mange henseender må blive pinlig, når måske flere af mine sognefolk, hos hvem jeg har fundet bedst forståelse, nu ville slutte sig til en anden mand«. Schjøtt påførte: Af den grund og hustruens helbred, samt en stor børneflokk anbefales. 1883 blev det til 13 ansøgninger, 13/10 skrev B.: »En fri Kreds har nemlig dannet sig her« – og 31/10 hed det: »Da jeg ikke længere føler mig glad i min gærning her under de så forandrede forhold«. En af fire ansøgninger i 1884 gjaldt Solbjerg-Sundby på Mors, hans barndomsegn. Lind påførte 2/1 1885: Skønt jeg meget ønsker hans forflyttelse, kan jeg ikke anbefale her, embedet passer ikke for »en noget vidtgaende Grundtvigianer«, som her er besværet af en frimenighed, det vil blive tilsvarende på Mors. Forud havde Schjøtt skrevet: Det er »tungt og bittert for ham« at blive. Den sjette ansøgning 1885-86 bragte B. til Fyn, Provsten havde anført: Frimenigheden har gjort ham megen sorg. – I sin skildring af Lunds præstevener nævnte Vilh. Hansen udenfor Mors alene Brahm blandt de nærmeste venner; om ham

skrev V. H.: Det var ham »meget svært, at Bestemmelsen om en Frimenighed i Klim med S. A. Møller var blevet taget udenom eller næsten bag hans Ryg; han mente, at de nok kunde have vist ham den Tillid at tale med ham om Sagen og maaske faaet et ... Raad af ham; ved at holde det hele skjult, indtil alt var klart, havde de som han sagde »traadt paa hans Hjerter«.

58. I »Forestillinger« begrundedes det 20/10 1886 ved F. V. Baggers udnævnelse, at der fortsat ikke blev ansat en kapellan for at lønnen derfra kunne bevirke, at der til sognepræsteembedet kom ansøgninger fra »Mænd, til hvem dette Embede, indenfor hvis Grænser der findes en Frimenighed, kunde betros«. Det hjalp ikke meget, der kom kun 2 ansøgninger. B. havde som præst i Thy sammen med præsterne dér protesteret mod to af Indre Missions udsendinge, og siden bidraget til den Thy'ske krigs afslutning ved at indbyde de præster sammen med Vilh. Beck og sin svoger, Fr. Zeuthen, medlem af IMs bestyrelse fra 1879. (Paul Holt: ... Indre Mission gennem 100 år, s. 423ff, 436f og Vilh. Beck: Erindringer ... s. 168ff, Kbh. 1900). Provst Rohde havde 15/12 1881 anbefalet B. som »meget afholdt af sin Menighed, venlig og medgjørlig i alle sine Embedsforhold ... en god Prædikant ... samvittighedsfuld Præst og Sjælesørger«. Lind var 17/12 1881 lidt forbeholden: B. kan »næppe regnes til de begavede Prædikanter, men han er tænksoam og fortsætter sine Studier og vil altid kunne samle en Tilhørerkreds om sig«. 1885-86 blev det til: B. har »upaatvivlelig ... udviklet sig meget som Prædikant og hans Kirker ere altid meget godt besøgte«, i det hele »det bedste Vidnesbyrd«. – Om kirkeligt retningspræg er intet oplyst.
59. H. N. C. Leth, Aggersborg, provst 1887-1914.
60. V. C. Schousboe, biskop i Ålborg 1888-1900, Aalborg bisper s. 69ff.
61. NN 1887 2. kontor 1016, Love Exp 8/10 1887. – B. havde 28/6 1887, vel som skolekommissionens formand, forespurgt, hvordan han skulle forholde sig, med to »stærkt besøgte Friskoler« med »uexaminerede Lærere«, som tilhørte frimenigheden, hvor der gik børn fra folkekirken. Ved efterårseksamen var lærerne anmodet om, »at lade Børnene lægge for Dagen, at de kjendte de 10 Bud, Fadervor og Trosbekjendelsen«, men forældre fra frimenigheden protesterede: Når de i alle andre sager skulle betragtes som udenfor folkekirken »maatte de kunde forlange, at man ved deres Børns Religionsundervisning gik ud fra samme Synspunkt«. Skulle skolekommissionen betragte børn fra frimenigheden som børn af dissenter og ved fremtidige eksaminer i friskolen anlægge religionsprøver i dobbelt skikkelse, spurgte B.... Provst Leth skrev om »de saa forkvaklede Forhold i Frimenigheden«, at friskolerne måtte være stillet som andre private skoler, så skolekommissionen kan holde prøve, om børnene har lært passende afsnit af lærebogen og har hjemme i bibelshistorien. Den fungerende biskop P. J. Pedersen (stiftsprovst 1884-95, før præst på Mors) anførte: Der kan ikke være tvivl om, at for børnene fra frimenigheden kan skolekommissionen alene påse, at de ikke savner oplysning om almene religiøse begreber, mens børnene fra folkekirken er uberettigede til at få religionsundervisning i friskolerne. Vil frimenigheden, lærerne medregnede, »nyde Rettigheder ved ikke at tilhøre Folkekirken, maa den ogsaa tage de deraf i modsat Retning flydende Konsekvenser«. Ministeriet mere end fulgte stiftsprovsten og skrev, at børn af forældre fra folkekirken »ere uberettiget til at nyde Undervisning i disse Skoler«. Utvivlsomt mere end B. havde håbet.
62. Grunden til de stærke ord (frimenighedskirken hed Morten Luthers kirke) står i to breve til bispem af 14/4 og 6/10 1888: December 87 var der af læreren klaget over Møllers bibelske foredrag i Klim Strandskole, og M. havde afslået at love ikke at lære noget, der stred mod »den enfoldige, kristelige Børnelærdom, som Folkeskolens Lærere er bundne til at bibringe Børnene«. Forargelsen skyldtes M.s omtale af synde-

faldet og dets følger, og B. bad M. afgive til ham »eller Sogneraadet, der havde aabnet Skolen for ham, en Erklæring om, at han intet lærte, som stred mod Folkeskolens Børnelærdom«. M. svarede igen i et brev, som B. citerer: »Jeg glæder mig jo ved i min Stilling som Frimenighedspræst at staa uden noget udvortes Bind med Hensyn til, hvad jeg skal tale eller ikke tale, saa give Løfter i den Retning indlader jeg mig aldrig paa hverken overfor den ene eller den anden. Dersom De forstod, hvor krænkende et saadant Forlangende om, at jeg skal tage Mundkurv paa, er, vilde De aldrig komme med det. Det vilde krænte min Samvittighed og min Ære som *kristen* at aflægge Løfte om, hvad jeg vil sige eller lade være at sige, til en verdslig Myndighed«. – Sandheden bag er vel, at så lidt som læreren forstod grundtvigsk bibeltale, forstod embedsmanden i Torup præstegård grundtvigske frihedslængsler og mente, at M. sagde sig fri for alt, hvad folkekirken var forpligtet på. – B. ville også her føre krigen til ende. På trods af ham og også provsten ville sognerådet ikke forbyde M. at bruge skolen. Sidst i januar 89 forelagde Schousboe sagen for ministeriet, 1. kontor overgav den til 2. kontor med bemærkningen, at det var meget ønskeligt »at der formenes Fripræst Møller Adgang«. Skoledirektionen for Vester Hanherred fik den skrivelse: Da sognerådet har nægtet at efterkomme provstens tilhold om, at M. stående udenfor folkekirken, formenes ret til at bruge kommunens skolelokaler, skal ministeriet anmode direktionen om at »tilkendegive Sogneraadet, at Ministeriet herved forbyder« sådan brug. Sidder sognerådet forbudet overhørigt, anmodes direktionen om, at »der ved Fogden nedlægges Forbud« mod M.s brug af lokalerne, og at det »behørigt forfølges« (PP 1889 121, Love Exp 12/2 1889). B. fulgte sagen op ved at holde gudstjenester i Strandskolen, hvad bisp og ministerium bifaldt (PP 1889 200). – Men fik B. end ret hos de højeste autoriteter, gavnede han så sin og folkekirkens stilling på egnen?

63. Jvf. Linds vurdering Aalborg bisper s. 52 note 1, stiftsprovst P. J. Pedersens erindringer (KB Ny Kgl. Samling 3737 4°).
64. T. Aastrup, Tødsø-Erslev, provst 1888-98.
65. OO 1888 1016, Love Exp 4/9 1888.
66. Peter B. F. Rønne var søn af Indre Missions første gejstlige formand C. F. Rønne. Som kateket i Stege hos F. E. Boisen var han både blevet grundtvigianer og venstremand og efter nogle år som lærer var han 1867-73 sognepræst i Klim, Torup og Vust. Når han »med sorg og modstræbende« søgte derfra, »hvor virksomheden år for år er bleven mig kærere, ja inderlig kær« skyldtes det hans kones helbred, hun tålte ikke de barske vintre nær Vesterhavet og måtte om vinteren bo i Kbh. Biskop P. Kierkegaard påførte 18/2 1872: Prædiker med »Klarhed og Sammenhæng, Varme og Følelse, og katekiserer ligeledes tiltalende og korrekt«. Han høres »med Interesse og Deltagelse og virker i sin Gjerning, ogsaa blandt til dels fjerne Sognebaandsløbere, med Liv og Lyst«. R. blev anbefalet så meget mere som han ikke søgte bedre økonomiske forhold, men for »at redde sin Hustrus Liv«. – R. tog, i hvert fald til menigheden på Mors kom, de 35-40 km. til Torsted kirke for at prædike for folk fra Tilsted, Torsted og Thisted. Det »var en Fest for os ... Hvor var Søkendekjærligheden varm og inderlig i de Tider« (skomager Anton Lomborg, Historisk Aarbog for Thisted Amt 1955 s. 298 jvf. friskolelærer P. Schmidt sst. 1953 s. 103). Selv skrev R. fra Sønderup, hvor han fik sit virke 1873-98, den 1/12 73: Årene hos jer »var mit livs egentlige manddomsår og min blomstringstid ... hvor jeg egentlig levede ... Vorherre havde mange venner, der manglede ikke andet, end at de skulle vide, de var Vorherre så kære. Der skulde bare en til at gøre dem opmærksomme på deres lykke ...« (Klim 100 s. 22). Skat Rørdam kom i dec. 1873 ud for stor sorg, da han så at R., hans eftermand i Sønderup, »havde opbygget og styrket alle de Foreningstendenser, som [han] havde faaet røkket temme-

- lig godt ved«. R. er ellers »en rar og troende Mand og har en sjælden taltalende stilfærdig Hjærlighed i sin Prædiken, som nok skal slaa igjennem hos dem, der er af Sandhed«, men i det politiske er han forhekset af Boisen, da han ikke er nogen stor og selvstændig ånd, det er bedrøveligt at se folk forhekset af »det Løgnevæsen« (Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling I s. 235f, Kbh. 1915). R. var som grundtvigianer moderat, han underskrev i Askov den lille adresse, i Høve søgte han at holde menigheden fra at gå ud af folkekirken (Høve 100 s. 27f, 31f), hans tillid til fætterten Karl Rønne var ikke stor.
67. L. J. Knudsen, Aggersborg skrev 16/6 1872 til Ludvig Schrøder, Askov: Jeg prædiker hver 3. søndag i Kornum kirke for en kreds fra flere sogne. K. flyttede samme år, kredsen søgte vel til P. Rønne, han flyttede året efter. Grundtvigske præster, især V. Koch, Løgstør samlede en del, indtil der opstod ønske om at få Anders Laursen, Lundby Højskole som præst (KhS 7 III s. 483, 491), men det smuldrede, Laursen og kredsen sluttede sig til Lund (sst. s. 496). Jvf. Lund til Fr. Nygård 7/12 1882: De, der har lyst til at gå ud af folkekirken, vil dog med de andre gå til valgmenigheden i Hanherred, som »foreløbig løsning« – og 21/4 1883: I forrige uge tog jeg Anders Laursen og 50 af hans venner til alters i Lundby.
 68. B. overdriver, pastor L. Hertel bistod en gang Lund ved altergangen, Vilh. Hansen og Lillelund gik til alters, men har kun prædiken, ikke holdt fuld gudstjeneste.
 69. Baggers to breve, som indleder Rønne-sagen, findes i Aalborg bispearkiv, pakke I med KR-sager, LaV. Her er koncept til Schousboes forelæggelse af sagen i KR. Referatet her bygges dels derpå, dels på KR-referatet, KR II s. 117f.
 70. B. husker igen fejl, jvf. Brahms ansøgninger note 57.
 71. Jvf. Klim 100 s. 56ff.
 72. Her går B. ind på Strandskole-sagen og citerer Møllers brev.
 73. C. F. Sorterup, Slagelse, provst 1887-1904.
 74. OO 1888 1371, bispearkiverne, fra Aalborg 341/88 LaV, Sjællands Stift 548/88 LaK, Slagelse Herreds Provsti, indkomne embedssager 1879-1900, nr. 158 og 173, LaK. Når Møller langt senere husker: Rønne »kom en Gang i Besøg og holdt Altergang her. Han fik af Myndighederne Valget mellem at betale i Bøde 200 Kr. eller love aldrig at gøre det mere. Han betalte Bøden«, så er det forkert (Klim 100 s. 62). Da Fredrik Nielsen blev biskop bad Peter Rønne i brev 17/3 1900 ham om at være en god hyrde for sine gamle venner i Klim, de trænger dertil. Sognepræsten, Bagger er en krakiler, der plager dem. Han foranledigede, at jeg skulle for en provsteret, men biskop Fog slog dem sværdet af hånden. Siden forhørte Schousboe sig i Kbh. om sagens udgang og erfarede i ministeriet, »at den forlængst var lagt ad acta« (Kgl. Bibl. Utilg. 155). Carlsen, Funder og Lindberg viser, at R. så lidt som andre præster fik alle cirkulærerne, Love Exp holdtes vel af provsterne, men næppe af mange præster. Yderligere skrev biskop Balslev, Ribe, da V. Brückers kreds i Ågård blev frimenighed, 13/3 1888 til Ministeriet: De omboende præster er erindret om skrivelserne af 17/2 1883 og 4/1 1884 om, hvordan folkekirkens præster bør forholde sig overfor frimenigheder.
 75. B. bad siden om at få denne afgrænsning tilføjet.
 76. OO 1888 1018, journalbogen er uden tilførsler om sagens gang.
 77. Love Exp 18/2 1892. Rambusch refererer andre for, at Scavenius lod sig overtale af sin modkandidat ved folketingsvalget, Svend Høgsbro, til at tillade, at frimenigheden fik sin kirkegård. Men tilladelsen blev givet et halvt år efter Scavenius' afgang. Ministeriet fandt fortillfælde for at religiøse samfund uden for folkekirken kunne indrette egen kirkegård. Eftersyn i Love Exp ville have dementeret, at herredsfoged og sognepræst havde en vetoret, skulle sige »ja«, nej de havde at påse, at gældende bestem-

melser for kirkegårde var i orden og at bestyrelsesforholdene var sikret, men både Stevns 1934 s. 27ff og 1967 s. 30 skal jo opretholde menighedens martyrium. Jeg er ikke vidende om, når Klim igen søgte tilladelse til at få kirkegård.

78. PP 1889 684.

79. 1896 opnåede Schousboe, at sognepræster fik ret, ikke pligt, til at foretage jordpåkastelse, når frimenighedsmedlemmer begravedes. Ministeriet kunne dog ikke gå med til, at også kirkeklokkerne blev brugt, det fandt S. var for hårdt, og han fik bemyndigelse til at tillade brug (Aalborg bisper s. 106). Det var ikke alle sognepræster for. 15/7 1897 svarede Bagger S.: Jeg har idag »atter« tilladt kirkeklokkernes brug ved begravelse, »idet jeg ikke trøster mig tilstrækkeligt at kunne markere Forskel paa herboende Frimenighedsmedlemmer efter deres mere eller mindre loyale Stilling til Folkekirken«. Dette kan ikke tænkes, »saalænge de lade sig lede af en Fanatiker og Politiker som S. A. Møller«. Havde B. ikke følt sig bundet af loyalitet overfor S., havde han »bragt i Anvendelse samme Fremgangsmaade, som ... i Viborg Stift«, hvor biskoppens afslag straks har gjort ende på alle ansøgninger derom. B. forstod stadig betydningen »af Grænsen mellem Kirkerne«, derfor takkede han S., fordi han »i Fremtiden befries for at give disse – efter [hans] Skøn farlige – Tilladelser« til klokkeringning. – Provst Aastrup fra Mors havde 11/3 skrevet derom. Han ville »ingenlunde nægte det efter Begæring«, men det kunne føre til »mange falske Udtydninger«. Det er også »rent kirkeligt set ... rigtigt, at Menigheden i Øster Jølby stadig bevarer en levende Følelse af, at den har en særstilling og ikke er »identisk med Folkekirken« (Aalborg Bispearkiv KR-sager II med større korrespondence om den sag, LaV).

80. Aalborg bisper s. 105.

81. Vi har mødt den nye provst på Mors, Aastrup. Som netop tilrådt tog han ikke så tungt på forholdet mellem folkekirke og friskole, sådan som Bagger, stiftsprovst og bisp gjorde det. Efter seks år som præst i Galtrup-Ø. Jølby, hvor Ansgarkirken lå, var han kendt med Mors-forhold. »Forestillinger« er ved provsteudnævnelser fåmælte, gengiver ganske kort bispens motivering. Men da Aa. søger Tødsø-Erslev gengiver Forestillinger 1883 udførligt påtegningerne. Cederfeld: En »sædeles dygtig Præst i enhver Henseende, som med en sjælden Conduite har forstaaet at hævde sin Plads under de i høi Grad vanskelige Forhold ... i hans Pastorat«. Lind: Er »dygtig og nidkjær, fast og frimodig, paaskjønnet af sin Menighed og agtet af de mange Sognebaandsløse« til frimenigheden. Begge anbefalede da på det bedste.

82. Lægmandspræster var et værdiladet begreb. Først i 80'erne førtes en skarp debat på Mors og i grundtvigske kredse ud over landet, om præsterne skulle være mænd af menighedernes midte eller have en dansk uddannelse i stedet for universitetets (MP s. 93ff, Thyssen s. 272, 282ff, Høve 100 s. 23f). Fra Mors skrev Vilh. Hansen 7/7 1882: »Vi lider her ... af en Overflod af »Theorier««. Når der for nylig er talt om, at udmærke 100-året for Grundtvigs fødsel »med en Præsteskole, som skulle stilles som et Tårn ovenpå den udvidede Skole i Askov, så er jeg bange for, at den Grundvold er altfor lidet prøvet endnu, og det er nok ligeså dristigt i sin Art som det Modforslag, der fra en mere »folkelig« Side fremkom om at grunde en Præsteskole på den »Koldsk-historiske« Oplysning«. Til rektor H. H. Lefolii, Viborg, RA.

83. PP 1889 1091, Love Exp 19/11 1889, KR II s. 223f.